

Б. С - ТА

Деякі питання з історії аграрних відношень у Китаю

В цій статті ми будемо говорити тільки про деякі основні питання історії аграрних відносин в Китаї, ті факти, що без їх розуміння не можна правдиво уявляти собі аграрне питання в Китаї за наших часів.

Перше, що треба насамперед з'ясувати собі, щоб не збиватися в питаннях сільсько-господарської економіки Китаю, є справи приватної власності на землю.

Чи існує в Китаю приватна власність на землю, чи селянство, що робить коло землі, тільки тимчасово держить, орендує її в держави? Це стане нам цілком ясно після того, як ми обізнаємося з історичною частиною аграрних відносин у Китаю. Але правильне розуміння характеру власності на землю для загального зрозуміння аграрного питання в Китаї має таку велику вагу, що на цій точці треба спинитися окремо. Тим більше, що на це досі ще не тільки в буржуазній літературі про Китай, але і в наших радянських китайознавців не встановилася одна спільна точка зору.

Існує два цілком протилежні й непримиримі погляди на питання про земельну власність у Китаю. Більшість європейських синологів вважає, що в Китаю, відмінно від європейських країн, приватної власності на землю не існує. Вся земля там належить не тим, хто коло неї робить, навіть не тим, хто її віддає в оренду й дістає за те рату. Навпаки, власник усієї землі в Китаю — держава. Вельми поширений цей погляд в нашій радянській літературі про Китай. Так, напр., в досить поширеній книзі Іорданського „Китай в прошлом и настоящем“ говориться: „Поміщиків у Китаї нема. За виїмком невеликої, — до 10% кількості, що належить державним і громадським установам, вся решта землі належить приватним дрібним власникам, які вважаються ніби орендарями держави, бо господарем усієї землі, згідно з законом, є влада“ — (ст. 22). В дуже поширеній книжці А. Ходорова „Народное хозяйство Китая“ також заперечується наявність приватної власності на землю, бо власник землі — держава. В іншому місці Ходоров нападає на А. Івіна й пише: „А. Івін лугчить в дуже трудне становище, коли говорить про економіку Китая. В цій сфері в „ученого“ критика не вистачає ні знаннів, ні методу розпізнавання явищ. Ми кажемо категорично, що селянство в Китаї не має власної землі, а тільки орендує клаштики землі... Селянство в Китаю безземельне“ („Большевик“ від 15 серпня 1925 р. ст. 89).

Отже наявність приватної власності на землю т. Ходоров запечує з цілою категоричністю.

Подібні погляди ми можемо подібати в багатьох інших роботах про Китай.

Я вважаю, що всі подібні твердження про те, що в Китаї немає приватної земельної власності, з'ясовуються ні більше ні менше, як незнанням дійсних аграрних відношень в Китаї в його минулому і теперішньому.

Правда, погляд, що не тільки вся земля, а навіть і все те, що знаходиться під сонцем, належить синові неба, ц. т. китайському імператорові ще недавно був вельми поширений серед китайців.

Ще від часів Конфуція протягом кількох тисячоліть у Китаї панувала доктрина, згідно з якою китайський імператор, що репрезентує всевладне небо та землі, є зверхник піднебесної імперії, всі багатства країни, земля й люди, що на їй живуть і коло неї роблять, належать йому, синові неба. Але треба зауважити, що такі теорії подібуються не в самому тільки Китаї. Подібну ідеологію ми могли б знайти в кожній монархії, бо вона була ідеологічним виправданням панування самодержавства. Китай з цього погляду не є одинока в своєму роді країна, нічого особливого, своєрідного в цій справі в Китаї ми не бачимо.

І так само, як у Європі, в відповідну епоху, де подібна доктрина про загальну зверхність монарха, помазаного від бога, або римського папи, представника небесного бога на землі, зовсім не стояла на перешкоді до виникнення й розвитку приватної власності на землю, і в Китаї вже з стародавніх часів існує приватна земельна власність. Заперечувати її — це значило б перевернути догори ногами всю китайську історію за два останні тисячоліття.

Поки що ми наведемо лиш декільки документів, які цілком збивають легенду учених синологів, що заперечують приватну земельну власність у Китаї. Так, у гімні селянина, записанім у китайського філософа Ши-Цзіна, говориться: „Нехай дощ зростить наші громадські поля і потім — наші приватні“. В літопису старшої Ханської династії (202 до н. е. по 8 р.) ми читаємо: „Так привчався до роботи весь народ; і він радів на свою власність насамперед громадську, а потім свою приватну“. Історія Сунської династії подає нам з епохи від 976 по 983 р. „По всіх краях і повітах були встановлені кари, щоб відвчити (людей) від бездіяльного мандрування. А земля, зайнята під хліборобство, оберталася у власність на вічні часи і урядовці не вимагали чиншу за неї“. І ще пізніше, в історії Цзинської династії ми знаходимо: „З державних земель платиться чинш, з приватних земель — наклад“. І далі там само говориться: „Що до землеволодіння людности, то кожен (власник) може по своїй волі без перешкоди продати або закласти (землю). При цім треба тільки пильнувати, щоб у кожному випадку брано оплату з землі“.

А. Ходоров посилається на книгу доктора О. Франке, щоб довести відсутність приватної власності на землю в Китаї. Послухаймо, що справді говорить з цього приводу проф. О. Франке, один із найкращих знавців аграрного питання в Китаї. Ми в нього читаємо: „Результат наших дослідів є такий: зміст права приватної земельної

власности в Китаю так само повний, як і в кожній іншій державі світу, про верховне або універсальне право власности держави або імператора може бути мова тільки в такій самій мірі, як і в інших країнах Європи або Америки, і нема жодної підстави приписувати Китаєві в цій справі виїмкове становище. Конче треба було б встановити ці факти після того, як зароджена не в китайських головах легенда про „верховне право власности китайського імператора“, як цілком своєрідна думка, разом з деякими іншими помилковими поглядами, що до китайської культури, переходила від покоління до покоління, як спадкова недуга й завжди запозичав її з дбайливою увагою один письменник у другого... китаєць тепер, як і давниною, володіє землею на праві власности, з усіма тими річевими правами, які можна набути в кожній європейській країні. Він може робити з своєю землею, що хоче“¹⁾.

Але коли т. Ходоров так завзято заперечує існування приватної земельної власности в Китаї і навіть посилається для того на такі роботи, які цілком категорично збивають його погляд, то не можна зрозуміти, як т. Ходоров міг в одній своїй статті написати таке „Феодальна династія Манчжурів зміцнювала своє політичне панування в Китаю дорогою експропріації земельної власности у селян і наділення нею своїх князів і герцогів - поміщиків доби завоювання Китаю манчжурами“²⁾.

Взагалі в численній літературі про Китай заведено говорити про своєрідність китайської історії, мало не про те, що в Китаї все стоїть „догори ногами“. Навіть у Кунова, що чудово вміє застосовувати марксистський метод у своїх історичних дослідях, в його статті про Китай читаємо таке абсурдне твердження: „...між нашим і китайським розвитком є величезна різниця; китайська система господарства не змінюється. Міняються господарі землі: але не позбувається землі китайський селянин, не виникає класа великих землевласників феодальної аристократії“³⁾.

Тим часом на ділі Китай є країна, якої основні форми розвитку до проникнення туди європейського капіталізму були ті самі, що і в кожній європейській країні. Ми що - йно бачили, що в Китаї існувала приватна земельна власність так само, як і в європейських народів.

Коли вже будемо шукати різниць у розвитку Китаю й європейських країн, то ми їх виявимо тільки в тім, що розвиток китайської культури починається значно раніше, як у нинішніх європейських народів, але за те він переходить повільнішим темпом, так що європейські держави не тільки дігнали Китай, але останніми століттями навіть сильно його випередили.

Ще в третьому тисячолітті до нашої ери, жителі тої країни, котру ми тепер називаємо Китаєм, стало оселилися на землі і почали її обробляти. Уже тоді головним джерелом життя населення в Китаю було хліборобство. Китайські перекази оповідають нам, що ще „2700 років до н. е. володар Ян-ди перший навчив народ сіяти хліб і садити городину“⁴⁾.

¹⁾ О. Франке. „Поземельные правоотношения в Китае“, изд. 1903 г. ст. 25 — 26.

²⁾ „Новый Восток“, № 12.

³⁾ „Neue Zeit“ № 43. 1900.

⁴⁾ И. Бачурин. Земледелие в Китае.

Ще в цьому періоді починається той аграрний устрій, який звичайно називають колодязною системою або цин-тіен і якого знищення належить до третього століття перед нашою ерою. Одначе великою помилкою було б, як це багато синологів робить, весь цей величезний своїм часом період підвести під одну спільну рубрику цин-тіена або громадської системи. Бо коли час панування Чжауської династії (1122—241) можна характеризувати, як цілком усталену феодалну систему, то перед тим треба було пережити чимало історичних щаблів, які і привели Китай до феодалізму. На ділі ж на початку цього великого періоду Китай переживав аграрно-капіталістичний устрій, і тільки в наслідок його розкладу, перейшовши чимало проміжних щаблів, Китай переходить до феодалної системи аграрних відносин.

На цей час припадають також і початки китайської держави. Спершу китайський володар був виборною особою, яку вибирали представники окремих родів. Але вже з 2.205 р. до н. е. припиняється виборність володаря. Відтоді престол стає спадковою родовою власністю династії Ся.

Країна тепер ділиться на удільні князівства, якими правлять члени цього роду спадково. Ця система удільних князівств ще більше міцніє й доходить остаточного розвитку після того, як 1.122 року до н. е. престол першого володаря захоплює один із західних намісників імперії Чжоуський князь, що відбирає його в Шаїської династії. Коли робити аналогію, то цей переворот ми могли б порівняти з захопленням влади Каролінгами в Зах. Європі. Відтоді в Китаї починається повний розцвіт тої системи, яку в нас звичайно називають феодалізмом. Чжоуський князь щедро роздає уділи не тільки своїм родичам, але і всім своїм близьким, прибічникам і слугам, котрі чим небудь прислужилися йому в часі його перевороту.

Відтоді удільне право віддає у власність володільця все, що тільки знаходиться в середині його уділу. Кожен у своїм наділі був не тільки власником землі, але й ні перед ким невідповідальним правителем народу. В своїм уділі він був самодержавцем у повнім значінні того слова.

Крім князів, що володіли великими уділами, землю давалося ще й іншим особам. Такими були, по-перше, члени побічної лінії можливо владних князів і люди заслужені перед імперією. Їм давали землю в середині якого-небудь уділу як лен і вони були в такім самім відношенню до місцевого князя, як останній до імператора. По-друге, люди, що відбували державну службу, починаючи від міністрів і кінчаючи найнижчими урядовцями, в нагороду за свою службу теж діставали землю. Чинш, що побирали вони з цих земель, був їм замість утримання.

Тим часом, як ленні землі являли собою спадкову власність володільця, землі цього роду були прикріплені до якої-небудь посади, і особа, що перестала служити на своїй посаді, повинна була залишати землю, з якої мала плату за свій труд.

Отже за тих часів вся земля належала владущій класі феодалів з всекитайським володарем на чолі.

Вся та феодална надбудова стояла на організованій експлуатації селянства. Земля, яку обробляв китайський селянин, як ми вже

знаємо, не знаходилась в його приватній власності. Вся земля поділялася на лі або квадрати, що мали такий вигляд:

и	в	а
р	громад. ська	т
п	а	н

Кожний квадрат мав у собі 900 му й ділився на дев'ять учасків (цін'ів), з яких 8 призначалося селянам. Кожна селянська сім'я діставала такий учасок на 100 му, обробляла його і здобувала з нього засоби на прожиття. Середній учасок, що також мав у собі 100 му, був громадський і робили на ній ті 8 селян, що займали учаски довкола нього. Власне, оброблялося тут тільки 80 му, бо 20 му на громадським учаску давалося селянам, які там мали свої будівлі й хати. Весь дохід від громадської землі йшов на користь землевласника-феодала, що й було тим головним доходом, який діставали феодали від свого селянства.

Між окремими учасками були зроблені канавки, по яких посушливими роками обводнювано поля. Ці канавки сполучалися з великими і малими каналами, і таким чином регулювали постачання на поля воду.

Ця система в Китаї називалася громадською, або колодязною системою (чин-тіен). Колодязною — тому, що розмежування надавало полям вигляд, подібний на китайський письмовий знак, що означає колодязь.

Жоден селянин не міг розпоряджатися землею по своїй волі, продавати, давати в заставу або одноразово передавати другому для засіву.

Така система вважалася ідеальною, хоча в дійсній житті такого механічного розподілу, певна річ, не було. Сім'ї, що мали в своєму складі більше здібних до роботи членів, діставали більші наділи й навпаки. Громадський або панський учасок землі не завжди був неодмінно посередині, як це зазначають китайські джерела. Крім того, були ще категорії осіб, які через своє соціальне становище діставали менше від загально встановленої норми землі.

Ми зупинилися так докладно на описові ідеальної колодязної системи ще й тому, що за дальших часів, в періоді панування приватної власності на землю і грошового господарства, не раз боротьба селянства супроводилася вимогами, щоб була відновлена колодязна система користування землею.

На ділі колодязна система є ніщо, як заціліле ще панування давньої китайської громади, яка відповідала натуральним формам господарства епохи феодалізму. Тут ми маємо ще задоволення кожного землею, хоча вже її розподіляють феодали, цеб-то землю юридично вважалось за власність феодала, зверхника. Феодальний принцип „нема землі без пана“ здійснювано цілковито. Однак, тут ми вже

маємо і всі умови для розпаду давньої громади, яка ступнево розпадається, і кожна сім'я що-раз більше виступає як самостійна одиниця не тільки в обсягу керування своїм господарством, але й намагається закріпити собі назавжди оброблюваний участок землі.

Хоча панщина в Китаї в цій добі ще не грала тої ролі, як у державах Західної Європи, однак, фактично, селянство було в повній залежності від великих і малих феодалів землевласників.

Китайська феодална система існувала до середини 3-го століття до н. е., коли вона була знищена скрізь у Китаї, залишивши, проте глибокі сліди на всьому укладі господарського життя і соціальних відносин в країні. Ще за часів феодалізму розвиваються нові відносини, розвивається ремесло, торгівля і грошове господарство. Китайські джерела свідчать, що ще за часів колодязної системи землю давалося не самим тільки селянам, але й ремесникам і торговцям. Тільки ці останні діставали її багато менше, більш-менш $\frac{1}{3}$ частину того, що діставав селянин. Торгівля що-далі зростала, більшали стосунки між людьми і провінціями, підіймалася нова купецька класа, багатшали феодали і в їх руках збиралися грошові багатства.

Стара колодязна система землеволодіння вже не відповідала новим потребам країни. Починається розшарування серед селянства й заміжніші його шари намагаються закріпити за собою оброблювану землю і ще її збільшити.

Захаров¹⁾, що дуже уважно студіював історію аграрних стосунків у Китаї, про занепад китайського феодалізму розповідає нам таке: „В Цзиньському уділі бракувало землі, а в інших вона лежала облогом; збільшилися стосунки між людьми. Можна було захопити чужу землю, давши її селянам, як власність. З таких міркувань Цзиньський уряд в 350 р. розпочав знищення громадських (колодязних) нив, дозволивши кожному займати землі, скільки і де хоч, а зайнятий участок обводити межами, не зважаючи на давніше розмежування. Всяка зайнята земля повинна бути вічною власністю кожного, якою він може розпоряджати, як хотіти, передавати іншим особам через продаж і іншими способами“.

Цікаво відзначати, що переворот починається в Цзиньському уділі, найгустіше залюдненому, де бракувало землі. Переворот починається в найбільше економічно розвиненому уділі, щоб потім поширитися на цілу країну через скинення Чжоуської династії і підбиття інших удільних князів під найбагатшу і найсильнішу Цзиньську династію.

Удільні князі й феодали противилися завзято, довелося дуже довго боротися, поки 221 р. до н. е. була об'єднана ціла країна під монархичною владою Цзиньського дому. То була разом із тим і грандіозна аграрна революція, в якій остаточно впала стара колодязна система, причім земля перейшла у приватну власність поміщиків і заміжного селянства.

В цій революції селянство брало дуже активну участь. Проте за селянську революцію цей переворот в жодному разі вважати неможна, бо він відбувається під керуванням і в інтересах нової династії, нового дворянства й купецтва. Цей переворот нагадує дворянсько-

¹⁾ Захаров. Поземельная собственность в Китае, ст. 16.

купецьку революцію в Росії за Івана Грозного в 17 столітті або революцію такого самого характеру у Франції в XV—XVI віках.

Цей переворот сильно поширює основу для розвитку ремесел торгівлі і збагачення через торгіві, грошові і всілякі інші оборудки. Селянство тепер уже не обробляє безпосередньо панських земель, а платить державі податки в грошовій або натуральній формі. При тім тягарі, накладені на селянство для утримання владущої класи й держави, сильно зростають. Починається інтенсивне збезземелення селянства й концентрація землі в руках великих землевласників, які почали тепер давати її зuboженим селянам в оренду.

Але дуже хутко проти Цзинської династії, що об'єднала цілий Китай і стала на чолі нової класи панів і купецтва, підіймається повстання, в яким беруть участь, як недавно експропріовані феодалі, так і селянство. В наслідок цього повстання в 202 р. до нашої ери паде Цзинська династія і владу захоплює нова Ханьська династія.

Який був соціальний зміст цього перевороту і які соціальні сили керували політикою нової владущої династії? Чим з'ясувати перемогу Ханьської династії?

Тов. Радек відповідає: „Перемогою селянства. Падіння Цинь - Ши - Хуан - ди було наслідком боротьби коаліції феодальних володарів, старої феодальної бюрократії і селянства проти Цинь - Ши - Хуан - ди, з одного боку, і елементів, на які він спирався, з другого! Але скоро тільки Цинь - Ши - Хуан - ди був переможений, ця коаліція розпадається. Класи, з яких вона складалася, — старі поміщики й селянство, — зустрічаються, як вороги. Лю - бан бореться з феодальними князями і здобуває багато перемог. Селянство перемагає спершу на певній території, в інших місцях остаються ще феодалі, але уряд стає згодом досить сильний, щоб подолати потім і цих феодальних конкурентів“.

„Який, одначе, результат цієї перемоги? — питає т. Радек. І на це питання він відповідає так. Ханьська династія, „селянська“ своїм походженням, в наслідок своєї власної природи не могла розв'язати тих завдань, які поставив перед нею весь хід економічного розвитку країни. Спочатку вона мусіла піти на компроміс з старими феодальними класами, щоб потім переродитися в пансько - купецьку монархію.

„Коли ми ставимо питання, — каже т. Радек, — чому ж Ханьська династія або Минська династія, що стали до влади, як селянські уряди, ведуть пізніше політику панів і купців, то у відповідь нам спадає на думку перш за все догадка про переродження самої влади, про перехід її з точки зору селянства на точку зору інших клас“... І далі: „Немає жодного сумніву, що цей процес переродження селянської влади дійсно грав ролю в історії Ханьської і Минської династії“¹⁾.

Отже, коли погодитися з т. Радеком, то виходить, що перемога Ханьської династії була перемогою китайського селянства, що селянство від цієї перемоги нічого не здобуло, бо його влада зрадила, селянська влада переродилася й почала боронити інтересів тих самих клас, що, борючись з ними, вона прийшла до перемоги.

¹⁾ „Новый Восток“ ст. К. Радека „Основные вопросы китайской истории“, ст. 42 — 44.

Тут не доводиться, певна річ, сперечатися проти тієї загальної тези т. Радека, що „взагалі, дрібно-буржуазна влада, як постійна влада у великій країні“, неможлива. Але тут треба поставити собі інше питання. А саме: чи можлива справді більш-менш довготривала й стала перемога ізольованого селянства? Певна річ, відповідь доводиться шукати не в загальних міркуваннях і теоріях, а в фактах, і історія китайського народу, протягом кількох тисячоліть заповнена великими й малими селянськими рухами, що зрештою майже ніколи не припинялися на довгий період, дає чудову відповідь на це питання. Історія Китаю блискучо стверджує ту тезу, що селянство, коли воно виступає самостійно, не спільно з якою-небудь іншою класою, ніколи не може здобути тривкої і сталої перемоги. І говорячи про селянські рухи в Китаю, доводиться відзначати не „переродження“ селянських династій, а поразки селянства.

Головною силою того могутнього повстання, що повалило Цзиньську династію, без сумніву було селянство. Але річ у тім, що не йому припало скористатися з перемоги. Ханьська династія виходить не з селянства й не селянство привело її до влади. Засновником Ханьської династії був не хто, як один із найбільших землевласників того часу, колишній удільний князь, що виступав, правда, проти Цзинів разом із селянством.

Цілком зрозуміло, що царі нової династії, особливо по-первах, до певної міри не могли бути глухими до потреб того самого селянства, що повалило своїм повстанням їх попередників. Але які ж були перші турботи про селянство „селянської династії“? Тов. Радек на ствердження своєї думки про „переродження“, для того, щоб показати, як спочатку Ханьська династія дбала за селянство, наводить такі слова Захарова, який теж приписує ханьській династії велике пеклування про селянство: „Ханьський уряд не був байдужий до народного бідуювання і уживав всіляких заходів, щоб збагатити його, або, принаймні, дати йому змогу здобувати досить засобів до життя. Він роздавав дурно всі пустошні землі, громадські й царські сади, заохочував нагородами урядовців, раз-у-раз прощав податки, покриваючи видатки продажем посад і станів; умовляв жителів взаємно допомагати собі в роботі хліборобській — позичкою насіння й худоби, а як останньої бракувало, радили самим запрягатися в плуг і силою людини заступати робочу худобу, придумав спосіб обробляти землі: орючи, робити борозни по футу заглибокі й заширокі для того, щоб зручніше було виполювати й обсіяти коріння хлібної рослини землею під час вітрів і спеки, і щоб, таким чином, врятований корінь міг дати багато ліпший урожай“¹⁾.

Нас не мусить омилити те місце, де говориться про дарову роздачу селянам пустошних земель. Для Китаю це було звичайне явище, що тяглося аж до недавнього часу, до падіння Манчжурів. Зате в аграрній політиці цієї „селянської“ династії, що поки що не „переродилася“, ми нічого не чуємо про конфіскацію землі або обмеження землеволодіння, що пробували зробити деякі династії, яких ніхто селянськими називати не буде, якщо не числити тих синологів, котрі всім династіям після Чжоу приписують селянський характер.

¹⁾ „Новий Восток“, ст. К. Радека „Основные вопросы китайской истории“, ст. 44.

Знаючи, що уряд переводив за живої ще пам'яті про могутнє селянське повстання таку політику, ми її ніяк не можемо назвати радикальною, тим більше — селянською.

Але зате джерела китайської історії дуже удоводливо показують нам досить злидений стан селянства мало не перших десятиліть урядування Ханьської династії. Так, славетний китайський учений того часу Хао-Цзо в однім своїм повідомленні царя Вен-Ти (179 — 156) пише: „Цілий рік селянин не має жодного супочивку: на весні він терпить від вітру і пилу, вліті від сонячної спеки, в-осени від дощів, в-зимі від холоду. До цього долучаються ще всілякі нещастя; посуха, поводи, утиски влади, яка вранці дає один наказ, щоб увечері його змінити, яка не пристосовує збирання податку до якогось певного часу. Примушують селян продавати своє майно за півціни, а ті, котрі не мають чого продавати, мусять шукати рятунку у лихварів, через що їх примушують не тільки продавати свою землю, але й своїх дітей. В той самий час багаті купці спекулюють, і малі купці безнастанно переїжджають з одного ярмарку на другий, користаючи з селянської бідноти, щоб дешево купити і втричі дорожче продати. Не вважаючи на те, що багаті нічого не продукують і їх жінки не роблять шовку, вони ходять у розкішних шатах, їдять незвичайні страви... Тому нема нічого дивного, коли селяни мусять кидати свої господарства й залишати свої рідні місця“.

А дещо пізніше, за тої самої Ханьської династії, ми чуємо вже жахні ноти про становище народу: „В бідняків, — каже кит. філософ Тун-Чун-Шу, — нема й вершка землі, тим часом як багаті захопили колосальні маєтки, монополізували ріки, озера, гори й ліси. Ведучи неморальний спосіб життя, вони не зважають ні на які правила і тільки намагаються перейти один одного розкішню. В округах їх шанують, як монархів, і навіть по селах вони часто не поступаються багатством герцогам і маркізам.“

Простий нарід пригноблений, і йому доводиться обробляти землю багатим, платячи за те половину врожаю. І от бідняки ходять в одязі, що ображає людську гідність і живляться їжею собак та свиней“.

Деякі мимовільні симпатії Ханьської династії до селянства на перших порах її царювання не могли зупинити тих процесів в аграрній економіці Китаю, які почалися ще за часів Цзиньської династії. Навпаки, всі ці процеси за часів Хан'їв тільки міцнішають, глибшають і тому набувають ще небувалої гостроти.

Концентрація землі на однім полюсі, приводить до зубоження і павперизму на другому. На селянство давають з усіх боків: його гнобить великий купець і малий торговець, лихвар і землевласник, державні наклади страшно збільшилися. Вважалося ще добре, коли селянинові залишалося пересічно 50% його прибутку від землі. Селяни що-раз більше попадають у неволю землевласника і лихвара. Вони мусять продавати не тільки свої землі, але часто і своїх жінок та дітей. Після того вони мусіли ставати або орендарями своєї таки землі, або віддалялися на окраїни, де не відчувався так гостро гніт соціальних відносин, або просто оберталися в павперів, жебраків і бандитів.

Під кінець царювання Ханьської династії селянство починає що-раз більше хвилюватися, що-раз більше відчувається наближення

нового селянського повстання. Популярним гаслом серед селянства є конфіскація землі в панів і повернення до старої колодязної системи.

Споміж далекозорих і ліберальних людей із владущих клас чути застережливі голоси про те, що треба обмежити землеволодіння, перевести якусь аграрну реформу зверху. Але в своїй більшості владущі класи й не думали ні про які реформи, а сучасний їм режим ясували так: „Бідний нарід, що не має своїх власних полів, бере їх собі в аренду в багатих; коли трапиться, що не вистає врожаю, щоб прогодувати свою сім'ю, або коли зовсім не вродить, він знову звертається до багатих позичити грошей і хліба. Ті, що займаються торгівлею, ремеслами і всілякими дрібними промислами — всі годуються з багатів. З багатих також бувають і особливо великі збори в казну — одно слово, багаті є основа округ і повітів, підпора вищих і нижчих; вони замість сина неба годують нарід. Правда вони беруть надзвичайні зиски й користуються великими вигодами, однак, як взяти до уваги їх труда і великі жертви, треба погодитися, що подібна нагорода справедливо їм належить¹⁾”.

Династія й уряд що-раз більше й більше губили всякі симпатії до селянських інтересів, вони твердо трималися щойно висловленого погляду на соціальне питання, отже, від старого режиму жодних реформ зверху сподіватися не можна було.

Нарешті, 9-го року н. е. в Китаї відбувається державний переворот. З допомогою селянства владу захоплює один з міністрів Ханьського уряду — Вань-Ман.

Уряд Вань-Мана починає свої славнозвісні реформи, намагаючись радикально змінити аграрні стосунки в Китаї. Видає декрет, яким касує приватну власність на землю — уся земля стає державною власністю. Ніхто не має права мати більше, як один цин (100 му) землі. Хто має більше, той повинен передати її задурно державі, а вона потім наділяє землею тих підданих, що мають її менше або й зовсім не мають землі. Продавати землю зовсім заборонено. Оголошено завзяту боротьбу проти супротивників нового аграрного ладу і проти тих, хто б намислив зловживати новими законами. Видано декрет, що всіх, „хто починає сумніватися, що громадські ниви не є мудра установа, (будуть) засилати на гріницю; хто порушить постанову про володіння певною кількістю, більше як одним цином, або хто продасть свій участок другому, тих карати на горло“¹⁾.

Однак, проти аграрного законодавства Вань-Мана знявся сильний рух серед усіх заміжних шарів населення. Кінець-кінцем, після кількох літ такого реформаторського досвіду Вань-Манові довелося капітулювати перед великим землеволодінням і купецтвом, що йшло пліч-о-пліч з першим, і всі згадані декрети були скасовані.

Селянство відповідає на це загальним повстанням, ще не бувалої у Китаю сили і розмірів. То було т. з. повстання „Червоних брів“, що протяглося кілька років. Джерела китайської історії оповідають нам, що в цій великій класовій боротьбі загинуло $\frac{8}{10}$ всієї людности Китаю, що хліборобство стало й більша частина полів заросла травою.

¹⁾ Захаров. „Поземельная собственность в Китае. стр. 27.

²⁾ І. Захаров — „Поземельные отношения в Китае“, ст. 31 - 32.

Коли припустити, що ця цифра була дуже перебільшена, то все таки спустошення було колосальне.

Однаке, внаслідок цього потужного повстання тільки паде уряд Вань - Мана й відновлюється Ханьська династія, що він був повалив (молодша). Селянство, виступивши тепер ізольовано, не так як за попереднього великого селянського руху, що повалив Цзинів, коли воно виступало спільно з феодалними класами,—було цілком розбите.

Знов відновлюються давні аграрні стосунки, дозволяється вільно купувати - продавати землю й робити всілякі грошові умови. Але гострість аграрного питання тепер уже так не відчувається, причина цього в колосальному зменшенні населення. Але згодом населення більшає і знов повторюються ті самі процеси, знов перед державою і її урядами встають ті самі питання, знову селянські повстання, які кінчаються так само, як перше.

Не кажучи вже за селянські повстання, історія Китаю повна нескінченної кількості спроб різних урядів зреформувати і врегулювати аграрні відносини. Аграрне питання в Китаю протягом тисячоліть було основним соціальним питанням. Це й зрозуміло, бо хліборобство було підвалиною китайського народнього господарства, а земля - головним засобом продукції в хліборобського народу. Обезземелення й павперизація селянства відбивались і на державному бюджеті, що залежав од матеріального достатку основної маси населення країни. Крім того, численні селянські повстання, що від них падали одні династії і ставали до влади інші, навіть не китайські, а чужоземні з походження, теж були могутнім чинником, який порушав урядові кола до всіляких аграрних реформ.

Перш за все майже всі уряди більше або менше, на таких чи інших умовах, роздають безземельним селянам землі під управу. Ці роздачі найширше практиковано після розрухів і селянських повстань, що приводили до спустошення країни й покидання земель. Всі порожні землі, по китайських законах, мали бути власністю держави, яка і роздавала їх селянам. З земель, даних на гірших участках або далеко від центральних населених пунктів, або на цілині, скидалося на якесь число років усі наклади, а іноді селяни, що обробляли ці землі, діставали й іншого роду пільги. Землі ці звичайно переходили у приватну власність селян.

За Цинської династії (280 — 419) широко практиковано роздачу селянству землі. Роблено також спроби обмежити землеволодіння, але вони так і залишилися спробами й не мали успіху.

Династія Вей (385 — 557), що царювала в північному Китаї, роздавала населенню землю й обмежила приватну власність на неї. Кожна категорія населення була обмежена певною кількістю землі. Ніхто не мав права купувати землю, коли він уже мав призначену йому, з огляду на його соціальне становище, норму. Але в тих, що мали землі більше від певної норми, її не забирали; їм тільки радили продати зайві участки.

Аграрну політику Вей'ської династії продовжували й інші династії, як Сун, Ци, Лян, Чжоу, Чень.

Також пізніше, за Тайської династії (619 — 907) держава старалася залишити більш-менш рівний розподіл землі і забороняла її купу-

вати й продавати. Різні соціальні категорії населення знов могли володіти землею, не переходячи норми, визначеної для кожної категорії. Піддані, без огляду на стать і вік, діставали „у вічну власність“ участок землі. Цей участок називався фамілійною власністю на відміну від подушної власності, що видавалася, як додаток до фамілійного участку в тимчасове користування здібним виконувати роботи і відбувати державні повинності й служби. Ті, що дістали цю землю, повинні були платити державі не тільки податки, але й чинші і виконувати певні роботи.

Землю роздавалося не тільки селянству, але й вищим шарам населення: князям, урядовцям і т. д.; цим давали землі дуже багато, від 100 до 5 цин, з огляду на гідність.

Військові перших п'яти класів діставали від 30 цин (3000 му) до 60 му з правом нащадкової власності, а іншим військовим, і також усім цивільним урядовцям давалося землю, сполучену з посадою; коли хто позбувався посади, то земля переходила до того, що переймав посаду, а не до сем'ї.

Тут можна відзначити, що нагороду землею за державну службу практиковано не тільки за Таньської династії. Цю форму оплати, як додаток до грошового утримання, практиковано в Китаї майже за всіх часів. Це нам показує, що в Китаї й після знищення феодалізму збереглося ще досить багато його залишків — і Китай весь час був дуже близький до його відновлення. Спроби такого роду, дійсно, не раз були.

Але вернімося до аграрної політики Таньської династії. Отже уряд регулював землеволодіння; навіть було заборонено купувати й продавати землю. Однак був ряд виїмків із загального правила, які кінець кінцем зводили на нівець силу первісного закону. Напр., можна було виселятися з густо залюднених місць і давати свою землю в заставу, а потім і продавати. Фактично продавали не тільки свою власну, фамілійну землю, але й подушну (ленну), яку продавати в кожному разі заборонялося, так що й ця кінець-кінцем переходила у приватну власність. Правда, заборонялося купувати землю більше певної норми на особу, але й це розпорядження обходили. Напр., батько реєстрував землю не на себе, а на членів своєї землі, родичів і т. і. Не вважаючи на те, що закон стояв на заваді до концентрації землі, цей процес її збирання в руках небагатьох відбувався неухильно, а тим часом владущі класи весь час добивалися скасування і цих, далеко не виконуваних, законів.

Кінець-кінцем фактичний стан речей мусів знайти своє законодавче оформлення, і аграрна політика Таньської династії на початку її царювання кінчиться повним фіяско і 780 р. радикально міняється. Після того постає необмежене володіння приватною земельною власністю, яка прирівнюється до інших видів власності. Можна, сказати з невеликими поправками, що після того земельна власність у Китаї знаходиться в однаковому стані понад тисячу років.

Слід ще додати, що спроби радикальних реформ робив в XI столітті Вань-Ан-Ши; вони так само як і реформи Вань-Мана на початку нашої ери, кінчилися цілковитим крахом, через те, що заміжні класи завзято противилися.

1263 року за Суньської династії, уряд, ведучи уперті війни з монголами, дуже потребував грошових засобів і зважився здобути їх дорогою аграрної реформи. Видано декрета, що всі лишки землі понад 100 му переходять до держави. За відібрану землю платили квитками й векселями дуже малої ціни. Землі, що стали власністю держави, малося давати в оренду, щоб беручи з них чинш, направити державні фінанси.

Але землевласники і всі ті, що проти їх була скерована ця реформа, завзято опиралися проти уряду, через що влада в Китаї перейшла до рук нової монгольської династії.

Славнозвісна Минська династія, що стала до влади після потужного селянського повстання, яке повалило монгольську Юанську династію (1360), своєю аграрною політикою навіть за перших часів свого царювання нічим не відрізнялася дуже від своїх попередників. Землю, що була в розпорядженню держави, роздавалося підданам. Але діставали її головно двірські і державні урядовці, через що тільки міцнішало велике землеволодіння. Ні про яку масову конфіскацію землі, ні про який смертельний удар латифундіяльному землеволодінню тут говорити не доводиться. Правда було конфісковано багато великих земельних володінь у деяких східнопівденних провінціях, де прихильники старої династії найдужче боронилися, проте ці землі здебільшого роздавалися потім прихильникам і близьким Минської династії, так що тут сталася тільки заміна одних великих землевласників на других, а не ліквідація великого землеволодіння й не селянська політика. Як каже І. Захаров, в розпорядженню Минської династії була тільки $\frac{1}{7}$ частина всієї придатної для хліборобства землі, яку вона й роздавала.

Отже, ні про яке переродження й цієї „селянської“ династії, ні про яке „сповзання“ на точку зору панів і буржуазії, як про те запевняє т. Радек, тут не може бути й мови. Бо соціальне обличчя того чи цього уряду визначає перш за все його економічна політика. А в Мин'їв цієї політики, веденої на користь селянам, від самого початку не було, значить і перероджуватися не було чому. Бо коли вже через 20 років після опарення Минської династії могли здійматися голоси на зразок того, що „нині нема, мабуть, такого місця, щоб там не було могучих землевласників, які жеруть селянські землі“, то можна собі чудово уявити, інтересам якої класи служила аграрна політика Минського уряду.

Коли б ми взяли аграрну політику останньої Манджурської династії на початку її царювання (про її „переродження“ нам не доводилося ще чути), то ми побачили б, що ця політика, мабуть, була багато радикальніша від аграрної політики „селянської“ династії Мин'їв, бо зараз таки після свого опарення Манджури конфіскували великі латифундії Минських магнатів, а землю, здебільшого, розподіляли між колишніми орендарями цих земель, ц. т. селянами.

Ми зупинилися тільки на деяких моментах аграрної історії Китаю. Після всього сказаного, здається, вже не може бути жодних сумнівів у тому, що в Китаї приватна поземельна власність існує вже не одно тисячоліття. Так само ніхто не може заперечувати існування в Китаї здавна великого землеволодіння.

Тов. Івин у своїй роботі „Красные пики“ і ще раніше в статті, уміщеній в „Большевики“ розповідає нам про перемоги селянських революцій і про її „смертельні удари“ великому землеволодінню. Правда, т. Івин не стверджує своїх тез фактичними даними. Ми щойно бачили, що коли й можна говорити про успіхи селянських повстань у Китаї, то тільки в тім розумінні, що вони скидали владущі монархичні династії. Але на китайському престолі осідали нові династії, які загалом провадили політику своїх попередників. Ні про яку загибель великого землеволодіння в наслідок селянських повстань у Китаї говорити не доводиться, бо ніколи цього й не було. Ми маємо перемогу селянства в Китаї всього один раз, а саме тоді, коли воно виступило разом із дворянством і торговою буржуазією проти феодалізму. Але кожного разу воно було кінець кінцем переможене, коли виступало ізольовано, коли його інтереси не сходилися з інтересами якої-небудь іншої класи.

Правда, селянські революції в Китаї приводили до досить таки радикального розв'язання аграрного питання. Але це розв'язання було дуже своєрідне. Ми вже бачили, що китайські літописи розповідають нам, ніби то від повстання „Червоних Брів“ загинуло $\frac{8}{10}$ всього населення Китаю. Ми могли б навести ще чимало свідчень китайських джерел про те саме. Далі, ми вже знаємо, що китайські уряди роздавали селянам (та й не самим-то селянам) землю. Треба відзначити, що такі роздачі найбільше практиковано на початку царювання тої чи цєї династії, які звичайно ставали до влади після могутніх селянських повстань, коли величезні простори землі залишалися без господарів, чи тому, що вони загинули, чи тому, що утекли. От саме ці покинуті землі нові уряди й роздавали на яких-небудь умовах селянству, так що становище селянства на деякий час дійсно поліпшувалося.

Але нам можуть поставити таке питання. Вже більше, як дві тисячі років в Китаї існує приватна земельна власність і грошове господарство. Вже кілька тисячоліть відбувається процес концентрації землі в руках небагатих і збезземелення селянства. Вже понад дві тисячі років чути голоси про те, що землю захопили великі власники, а бідняки не мають землі навіть, „щоб шило ткнути“. Як же з'ясувати в такім разі роздрібленість землеволодіння в Китаї нині, коли ми не визнаємо, що майже періодичні селянські жакерії завдавали „смертельний удар“ великому землеволодінню і приводили до загального розподілу землі?

Ми вже знаємо, що селянські повстання мали величезне значіння в тім розумінні, що міняли осіб, які володіли землею, хоч ці повстання ніколи не кінчалися більш-менш сталою експропріацією великих землевласників. Дрібне землеволодіння зростало з двох основних причин. По-перше, як ми вже це знаєм, уряди, з фіскальних і з політичних мотивів, наділяли селян невеликими участками землі. Це були або землі покинуті підчас перевороту і спустошені, або такі землі, які перед тим лежали без оброблення й були порожні. По-друге, і це найважливіше, утворенню суцільного великого землеволодіння в Китаю заваджало китайське право спадкоємства. За право наслідування в Китаю в „Збірнику Законів“ ми читаємо: „Титул,

ранг і гідність переходять до старшого сина або старшого внука законної жінки переважно перед іншими синами законної жінки й конкубін. А майно рухоме і нерухоме одідичують усі сини рівними частинами, без огляду на походження від законної жінки, від побічних жінок чи від рабінь. Роджений поза шлюбом дістає у спадок половину частини законного сина. Коли нема синів, а тільки законно усиновлений спадкоємець, то роджені поза шлюбом дістають у спадок разом з ним однакові частини. Коли нема законно усиновленого спадкоємця, то роджені поза шлюбом дістають у спадок усе майно... Коли мужська лінія фамілії переймилася і коли нема законно всиновленого спадкоємця з того самого роду, то дочки, якщо вони є, дістають у спадок усе майно". Тут ми бачимо намагання китайського законодавства регулювати майнові відносини свого населення, щоб послабити ті наслідки, які витікали з економіки того часу. І справді, при слабкому розвитку китайської промисловості тільки такими заходами можна було до певної міри ослабити розвиток павперизму і розмірне перенаселення.

Землі при переході у спадок розділялися на частини й це переділювання її ступнево прогресувало, так що доходило навіть до того, що сини, після поділу землі, часто діставали такі дрібненькі участки, що на них уже ніяке господарство було неможливе. А все таки китайське право спадкоємства нейтралізувало процес концентрації землі й не давало Китаєві обернутися в країну великого землеволодіння переважно.

Отже ми вже розв'язали і питання про велике землеволодіння в Китаї. Свідомо неправдивий і неправильний є той погляд, ніби в Китаї великої власності на землю немає. Ми вже бачили, яку роль в Китаї грала велика земельна власність і обезземелення селянства, що було головною причиною численних селянських повстань у Китаї. Так само ми вже вияснили і головні причини, що приводили до утворення великого землеволодіння; це були, перш за все, концентрація землі дорогою обезземелення широких шарів селянства в умовах товарного господарства; по-друге, значне місце в утворенню великих земельних володінь належало різним даруванням монархічних урядів. Насильне захоплення селянських земель в Китаї теж було, але воно не грало великої ролі.

Щоб показати, до якого абсурда можна прийти, з'ясовуючи появу великого землеволодіння і держучись неправдивої думки, що ніби в Китаї нема приватної власності на землю, можна вказати на книжку Аджарова „Социальные классы в Китае". Аджаров пише в своїй книзі, ніби то великі урядовці узурпували в державі земельну ренту, яку держава раніше діставала від селян тому, що земля належала державі, і таким чином в Китаї виникло велике землеволодіння. Це твердження, певна річ, таке абсурдне, що сперечатися проти нього зайва річ.

І нарешті, останнє питання, це — про залишки феодалізму в Китаї після падіння Чжоуської династії. Ми вже знаємо, що в третьому столітті в Китаї впала феодальна система; в наслідок того були експропрійовані найбільші феодали, а земля перейшла у приватну власність поміщиків і заміжного селянства.

Проте, коли б ми, на підставі падіння колодязьної системи і феодального панування, стали казати, що Китай після того цілком звільнився від феодальних стосунків, ми показали б тільки, що ми не розуміємо економики тої величезної епохи, що тягнеться в Китаї уже більше, як два тисячоліття.

Не вважаючи на наявність приватної власності на землю, не вважаючи на відсутність у Китаї крєпацтва, як пануючого явища, в Китаї в цій епосі залишків феодальних стосунків збереглося може більше, ніж у першій ліпшій європейській країні в відповідному періоді.

Ми вже говорили про кількоразові спроби відновити стару колодязьну систему, яка й була підвалиною феодальної системи в стародавньому Китаї. Ще в XVII столітті ця система була відновлена в Чжилійській провінції і існувала щось десять років. Навіть т. Радек розповідає, що за Юанської династії були сильні тенденції відновити феодальну систему в Китаї. А тим часом відомо, що в цім періоді грошове господарство в Китаї дійшло найвищого свого розвитку. Так само, ми знаємо, що центральний уряд у Китаї уживав багатьох штучних заходів, щоб не дати своїм великим урядовцям обернутися в незалежних од нього управителів країн. І після падіння Чжоу земля не перестає бути тою нагородою, яку дістають державні урядовці за свою службу державі. Ми вже показували, як держава наділяла землею приватних осіб, що ставали супроти неї в ленну залежність. Таким чином, тут ми маємо типові феодальні відносини землеволодіння, з тією тільки різницею, що місце багатьох феодалів тепер займає одна держава.

Державні податки протягом цього всього довгого періоду аж до останніх часів у великій своїй частині надходили в натуральній формі.

За феодалізму головні класи - антагоністи це є великі землевласники й експлоатоване від них селянство. Після падіння колодязьної системи в Китаї, знов таки класа великих землевласників, що тепер виступає спільно з торговим капіталом, є головний гнобителі і класовий ворог селянства. Велике землеволодіння, торговий капітал і їх класова держава нещадно експлоатують селянство, забираючи в нього більше як половину його прибутків.

Більша частина селянства господарює на невеликих клаптиках землі, які воно орендує від великих землевласників (мастки великих землевласників у Китаї часто бувають менших розмірів, як європейські латифундії, але це не міняє основного характеру економики країни). Орендна плата, доходючи страшно високих розмірів, до самого останнього часу в великій своїй частині була виплачувана, як і державні наклади, в натуральній формі. Скрізь і всюди подібуються такі форми оренди, які в прихованому виді є ніщо, як панщанна, робота селянина на поміщика.

Політично владуюча класа в центрі і на місцях це є класа великих землевласників, які експлоатують селянство не тільки безпосередньо, як землевласники, але й з допомогою державного бюрократичного апарату. Численні селянські рухи в Китаю і були скеровані проти гноблення великих землевласників і торгового капіталу.

В кінці минулого століття в Китаї з'являються елементи нового капіталістичного господарства, які потім бурхливо розвиваються, але

в обсягу аграрних відносин ще й досі живі старі принципи. Таким чином, основні класові суперечності в китайському селі ще й нині ідуть по лінії боротьби між великим землеволодінням напівфеодального характеру, що виступає спільно з торгово-лихварським капіталом, з одного боку, і китайським селянством, з другого. Впад у Китай чужоземного імперіялізму і розвиток капіталізму в Китаї тільки обтяжили й загострили боротьбу між цими двома антагоністами в китайському селі.

Казати, як це робить т. Радек, ніби в селі боротьба китайського селянства звернена не так проти залишків феодалізму, не так проти півфеодальних поміщиків і т. д., як проти буржуазії, це значить в неправдивому світі передавати дійсні аграрні відносини в Китаї, це значить не розуміти тих завдань, які нині стоять перед китайським селянством і його спільником — китайським пролетаріатом. Перед китайським селянством тепер стоїть завдання зробити свою аграрну революцію, щоб у її пожарі спалити всі залишки феодалізму, щоб скинути панування півфеодальних поміщиків, лихварів і на чолі їх усіх китайських мілітаристів, що обернули країну в свої особисті уділи.

Зробімо підсумки. Перш за все треба сказати, що основні закони розвитку аграрних відносин у Китаї були такі самі, як і по інших країнах. Приватна власність на землю в Китаї з'являється ще в IV столітті перед нашою ерою, а в III-му столітті вона шириться по всім Китаєві. Відтоді в Китаї відбувається інтенсивне збезземлення селянства й концентрація землі в руках великих землевласників. Причини утворення великого землеволодіння в Китаї такі самі, як і в кожній іншій країні. Селянство, тяжко гноблене від землевласників, лихварів, торгової буржуазії і пансько-купецької держави, не раз здійснювало повстання проти владущих клас і їх урядів: ці повстання кінчалися величезними втратами обох сторін і спустошенням країни. Але селянство, виступаючи ізольовано, ніколи не здобувало більш-менш сталої перемоги. Точка погляду т. Івіна, що ніби-то селянські повстання завдавали „смертельного удару режимові великого землеволодіння“ немає підстав у дійсності. Так само помилкова й теорія т. Радека про переродження китайських урядів у Китаї і їх сповзання з селянської точки зору на точку зору поміщицько-купецьких клас, бо, як ми бачили, таких селянських урядів, не числячи самого періоду повстання, в Китаї не було.

Нині Китай переживає чергову селянську революцію звернену, головню, проти залишків кит. феодалізму. Загострення аграрних суперечностей дійшло граничної точки. Мільйони китайського селянства буквально вмирають повільною смертю від того нестерпного соціального гніту, що йому доводиться терпіти. Але селянське повстання нині має собі могутнього спільника перш за все в китайському, а потім і в нашому радянському і європейському пролетаріаті. Нині інтереси величезної маси китайського селянства і його спільника, китайського пролетаріату збігаються.

Повстання численного китайського селянства, під керівництвом і провідом китайського пролетаріату, з підтримкою світового пролетаріату, безумовно має всі потрібні умови для перемоги китайської революції і для розв'язання, кінець - кінцем, аграрного питання в Китаї, для остаточного знищення всіх залишків давнього китайського феодалізму.

Т. ПРОКОПОВИЧ

Фрідріх Енгельс про Україну

I

Як відомо, основателі наукового соціалізму займалися не раз і не двічі в своїх політичних писаннях справою національних взаємовідносин на Сході Європи. Мимоволі, отже, виникає питання: як ставились вони до української національної проблеми? Чи, і поскільки відомий їм був факт існування окремішньої (від російської та польської) української нації і які вони з цього робили висновки? — Відповідь на наше питання дають ті численні місця з писань Фр. Енгельса,¹⁾ котрі трактують про Україну, про її минуле та про національний склад її населення. Правда, Енгельс займається Україною тільки у зв'язку з іншими національними проблемами (майже завжди з приводу польської справи). Однак, це цілком зрозуміло, бо українське питання в ті часи — як окрема політична проблема — ще не виявлялось, а тому й не могло бути предметом „заграничної політики“ зах.-європейської робітничої класи. Масовим і політичним рухом стає український рух аж у 90-х роках минулого століття — і власне ця обставина давала змогу трактувати до того часу питання України, як виключно „внутрішнє питання Польщі“ та Росії. Це треба мати завжди на увазі, розглядаючи відношення Маркса й Енгельса до української справи. З другого боку, не треба забувати, якою „terra incognita“ була власне Україна ще навіть до недавня в зах.-європейській політичній літературі; тим більше мало це місце в часах діяльності Маркса й Енгельса. А зрештою, і ті скупі відомості, якими можна було тоді розпоряджатися, походили у величезній більшості з польських або російських джерел, отже і подавалися переважно в дусі „історично-польської“ або „єдино-неділимської“ ідеології²⁾. І справді треба дивуватися, як влучно все-таки і з яким почуттям історичної правди, зумів здебільшого Енгельс орієнтуватися в такій, мало виясненій та страшенно заплутаній на ті часи проблемі, як українська.

¹⁾ Цитуватиму майже виключно Енгельса; „Маркс, загалом беручи, мало висловлювався про т. зв. питання національностей, залишаючи це переважно Енгельсові, як краще ознайомленому з тою ділянкою“. (Г. Кунов). Це один із примірів, „поділу праці“ в письменницькій діяльності обох вчителів. (Розуміється, Енгельсові висновки покривалися тут у всьому суттєвому з поглядами Маркса; це видно хоч-би з того, що Маркс звертався не раз до Енгельса, щоб той писав замість нього про такі теми).

²⁾ Таке саме незавидне щастя мали в 1848-9-их р. р. й югослав'яни зі своїми інформаторами з кругів мадярської демократії. Гляди про це інтересну студію Г. Венделя п. з. „Moguarern und Südslavien“ (у збірнику „Der lebendige Marxismus“ — ст. 315 і д.).

II

Перші — ще дужі неясні — згадки про Україну знаходимо в двох статтях Енгельса, поміщених у „Новій Ренській Газеті“ (*Neue Rheinische Zeitung*) і передрукованих Мерінгом у збірці „Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels“. Це стаття п. з. „Мадяри“, з січня, і стаття про „демократичний панславизм“, з лютого 1849-го р. Згадки ті стосуються головним чином контрреволюційної ролі австро-угорських українців („русинів“ — *der Ruthenen*) у революції 1848-го р. В розпалі справедливого революційного гніву бичує Енгельс у обох статтях контрреволюційну поведінку австрійських слов'ян, що всі, за виїмком поляків, „зрадили в рішайучій хвилі революцію... ради своїх дрібненьких національних сподівань“ і котрим він зате заповідає „знищення“ та „безпощадний тероризм“, від якого не здержать революційну демократію „ніякі (бакунівські) фрази, ніякі вказівки на неозначену (п. м.) демократичну будучність слов'янських країв. („Дем. пансл.“, *Nachlass III*, 262, 264). Попадає тут отже і австрійським українцям: „чи чув хто коли — питається Енгельс, щоб чеське або югослов'янське військо збунтувалося проти чорножовтого прапору? Навпаки, досі відомо тільки, що, захитана в своїх основах, Австрія вдержалась при життю та впевнилася на момент тільки завдяки чорножовтому захопленню слов'ян; що саме хорвати, словінці, далматинці, чехи, морав'яни й русини дали такому Віндшгерцови та Еллячичеви їхні контингенти для подавлення революції в Відні, Кракові, Львові, на Мадярщині... (ів. 258 — 9).

Як же могла власне австрійська реакція використати національно-визвольні стремління слов'ян, для своїх протиреволюційних цілей? Можливість такого використання, можливість натравлення слов'ян проти революційної, німецької та мадярської демократії — дана була самими тогочасними національними відносинами Австрії. Бо Австрія — це була країна, де „різні класові інтереси, національні обмеженості та льокальні пересуди, в усій своїй скомплікованості, шахували себе взаємно та дозволяли старому гультьєві Меттерніхові найповнішу свободу рухів. До чого довів у цьому взаємному нацьковуванню народів, показують галицькі різні (*Mordszenen*), коли Меттерніх подавив демократичний, в інтересі мужиків розпочатий, польський рух руками самих, релігійно та національно розфанатизованих, русинських селян. 1848-й рік викликав спершу в Австрії жахне замішання, даючи на хвилину свободу рухів усім тим різнородним племенам, котрих досі Меттерніх одних другими погноблював. Німці, мадяри, чехи, поляки, морав'яни, словаки, хорвати, русини, румуни, іллірійці, серби, попали між собою в конфлікт“. („Мадяри“, *Nachlass III*, 236). Стара австрійська засада: *pivide et impera!* — принесла таким робом в часах революції дуже пагубні овочі; вона примусила слов'ян „кусати ту руку, яка ломала їх кайдани“ (Міцкевич), зробила їх глибокозателами революції¹⁾. Енгельс відзначає цей факт у обох своїх статтях, розкрива-

¹⁾ Пор. К. Marx, „Herr Vogt“, London, 1860, ст. 80: „Взагалі, мимоходом кажучи, був Меттерніх найбільшим консерватором (*Erhalter*) національностей. Він використовував їх одну проти другої, але й він потребував їх, щоб їх використовувати. (*Er mitzbrauchte sie gegeneinander, aber er bröchte sie, um sie zu mitzbrauchen*).

ючи тим робом тайну успіхів меттерніхівської політики та справжню основу контрреволюційної ролі австрійських слов'ян у 1848—49 р. р. Одначе, як видно з останньої цитати, не обійшлося при цім без однобічності, без деяких помилок у освітленню окремих фактів. Помилки, які були цілком зрозумілі в тогочасній ситуації. Бо ж тоді, 1849-го р., виявилась вже цілком наочно суто-контрреволюційна роль слов'ян (Сллячич); і так ми бачимо, як той самий Енгельс, котрий з такою революційною пристрасцю картав 1848 р. (хоч би в статті „Nationale Revolution“) німецькі провини проти італійців, чехів і т. д., всю „проклятушу німецьку спадщину“ національного пригнічування,—тепер, коли йде мова про польський і мадярський рух, схильний з меншою революційною строгістю трактувати негативні риси обох цих рухів, схильний брати на віру фальшиві твердження з кол тодішньої польської та мадярської демократії. До числа таких тверджень треба віднести й твердження, буцім-то на conto українських селян треба записати галицькі різні 1846-го р., буцім-то ці різні були викликані Меттерніхом. Це тільки стара казка для заспокоєння переляканого шляхецького сумління непослідовних польських демократів, казка, яку спростовує й Мерінг у своїм „введенню“ до III-го тому „Nachlass'y“: Не має рації ставляти на рахунок Меттерніха—пише він—те, що коли польська шляхта покликала своїх підданих до боротьби за національну незалежність, селяни кинулися з непогамованою люттю на самих шляхтичів, палячи їх двори та проливаючи ріками їх кров. Меттерніх був надто великим боягузом (Angstseele), щоб самому не жажнутись перед такими палаючими вогняними знаками. Якісь підрядні знаряддя австрійського деспотизму може й мачали свої руки, але твердження польських дідичів, мов би то мужики тільки завдяки цьому нацьковуванню проти них піднялися, є такого самого калібру, як твердження, буцім-то берлінську барикадну боротьбу 18-го березня викликала жмінька французів, жидів та поляків, „або мов би то німецьку соціал-демократію винайшла пруська поліція“ (ст. 36—7).

Така ж сама неправда, що буцім-то галицькі різні—це вчинок „релігійно та національно розфанатизованих українських мужиків“.

Трагедія польських революційних демократів була саме в тому, що вони, як каже Мерінг, не могли скочити вище від себе, вище від своєї класи,—і через те й не знаходили належного розуміння і в самій польській народній масі. Вигадка про нацьковуваних Меттерніхом українських мужиків була тільки викрутом переляканого шляхецького сумління. Одначе, не треба забувати, що поза тим Енгельс має повну рацію в самій оцінці конкретного значіння галицьких подій 1846-го р. (про що забуває Драгоманів, а за ним і багатько українських „соціалістів“): сліпий соціальний бунт зах.-галицьких селян проти їх панів був без сумніву суто-реакційним явищем, бо звертався хоч проти шляхецької, але корисної для європейської революції польської визвольної боротьби і грав на руку найчорнішій реакції. Інтересно буде порівняти в тому звязку з словами Енгельса те, що говорить про галицькі різні Бакунін. І так у його „Заклику до слов'ян“ („Aufruf an die Slaven“, Köthen 1848) читаємо; „Мужицьке повстання в Галичині є, що—правда, недобре (schlimm), бо воно звер-

тається, тобою підширане й підсичуване (мова йде про царя), проти демократично настроєних, духом свободи прийнятих, шляхтичів; але воно скриває в своїм лоні зародок нової, нечуваної сили, вулканичний вогонь, котрого вибух... знищить безслідно в один момент твою могутність, засліплений царю... Це є демократія Росії, що її вибухаючі огні знищать твою державу і кривавою луною засвітять над усією Європою. Чуда революції встануть із глибини цього вогняного океану, Росія є ціллю революції, тут розвинеться її найвища потуга"... (Ст. 23). Як бачимо Бакунін також осуджує галицькі різні,— але запускається одночасно в туманні панславистичні пророцтва, котрі зрештою ні на йоту не зменшують суто реакційного значіння галицьких подій з 1848 р., дарма, що Бакунін викрашає їх на привабливо-фантастичний колір.

На карб невірної інформації з кол. польської демократії треба віднести теж деякі дальші уступи із статті Енгельса (про „Мадярів“).

Як зазначає Мерінг, „ілюзії „Нової Райнської Газети“, що до польської історії пояснюються з одного боку її революційною пристрасстю... З другого боку, не слід забувати, що Маркс і Енгельс знали польську історію в часи Нової Райнської Газети з авторів, котрі, як Лелєвель і Мерославські, жили в традиціях реформаторів 1791-го р.“... Nachlass III, 37). А до цих традицій належала й традиція єдиної польської нації в межах 1772-го р.!

Наш реєстр Енгельсових згадок про Україну в 1848—9 р.р. був би неповний, коли б ми не згадали ще двох місць (з статті про „Мадярів“), які відносяться до угорських українців. Ось ті місця:

Розглядаючи мілітарне положення мадярської революції, Енгельс пише: „Країна, на котрій живуть виключно мадари, не творить навіть третьої частини цілої Мадярщини та Семигорода. Почавши від Прессбурга, на північ від Дунаю й Тиси, аж до хребта Карпат, живе кілька мільйонів словаків і дещо русинів (п. м.) На полудні... хорвати і словінці... Ці дві слов'янські смуги злучуються волохами та саксонцями (Sachsen) Семигороду. Отже Мадари оточені з трьох боків своїми природними ворогами“. (Nachl. III. 243).

А кількома сторінками нижче, описуючи мадярську колонізацію, Енгельс говорить: Так само очищено цілком від слов'ян Семигород і середущу Мадярщину, аж до німецької грانیці, і ці простори заняли мадари, котрі відділили словаків і деякі русинські околиці (п. м.) (на півночі) від сербів, хорватів і словинців та підбили собі всі ці народи“... (Nachl. III, 238).

Як видно з усіх наведених досі цитат, Енгельсові відомий був тоді в 1848—9 р.р. факт, що східню Галичину та північно-східню Мадярщину заселює окремішнє від поляків і мадярів, „русинське плем'я“.—Як же задивлявся Енгельс на національну будучність того племені? По його інформаціям, це плем'я тільки „дечим“ різнилося від великого й життєздатного, „історичного“ польського народу.

„Ми повторюємо:— пише Енгельс — окрім поляків, росіян і, що найвище, слов'ян Туреччини ніякий слов'янський народ не має будучности, з тої простої причини, що всім іншим слов'янам бракує основних історичних, географічних, політичних та індустріальних передумов самостійности та життєздатности“. („Дем. Пансл. Nachl. III, 251). До

числа отих, засуджених на національну смерть, народів можливо зараховував тоді Енгельс й українців, це цілком пояснюється цими трьома моментами: 1) незвичайною слабкістю, а то й взагалі відсутністю національно-свідомого українського руху в ті часи, 2) контрреволюційною ролюю австро-угорських українців і 3) фальшивою інформацією польських демократів.—І цей висновок про національну нежиттєздатність слов'янських племен Австрії був тоді ще, мабуть, одним із аргументів (правда, як пізніше побачимо, цілком не рішучий) на користь відбудови історичної Польщі. Головним і засадничим постулатом заграничної політики зах.-європейського пролетарія тут було для Маркса й Енгельса повалення і як найбільше знесення царського колосу. Надійним союзником у цій боротьбі „на життя і смерть“ проти царату була польська шляхецька демократія—і що далше їй вдалося б відіпхати на схід російський царат, то краще це було б для справи європейського пролетаріату. „Відновлення Польщі—пише Маркс (у своїх статтях з 1848 р. п. з. „Die Polendebatte in Frankfurt“, Nachl. III, 150)—і урегулювання її границь із Німеччиною, це є не тільки конечне, але й явно (bei weitem) найлегше до розв'язання питання з усіх тих політичних питань, що виринули від часу революції у східній Європі. Визвольні боротьби народів усіх племен, які строкато перемішані між собою (bunt durcheinandergewärtelt) на південь від Карпат, є цілком інакше скомпліковані, коштуватимуть далеко більше крові, безладу та громадянської війни, як визвольна боротьба поляків і встановлення границь поміж Німеччиною й Польщею“. „Розуміється само собою, що мова йде не про віднову позірної Польщі (Scheinpolens), а про віднову держави на життєздатній основі. Польща мусить мати що-найменше (п. м.) великість з 1772 р., мусить володіти не тільки областями, але й гірлами своїх великих рік і мусить мати що-найменше велику бережну полосу над Балтиком“.—З того ж самого становища доводить Енгельс реакційність політичних планів панславізму,—як планів, котрі в своїй найдальшій консеквенції мусять зайти в гостру суперечність з постулатом відбудови Польщі. „Австрійські панславісти—пише він—повинні б признати, що всі їхні плани завершуються, поскільки вони взагалі здійсненні, створенням австрійської спільної монархії (Gesammtmonarchie) під російською охороною. Бо коли б розпалася Австрія, тоді їх жде революційний тероризм німців та мадярів, а в ніякому разі не визволення всіх, під австрійським скипетром погноблених, націй. Вони тому мусять бажати, щоб Австрія залишилася вкупі, а навіть, щоб Галичина осталася при Австрії (п. м.), щоб слов'яни могли мати більшість у державі. Таким робом панславістські інтереси стоять тут уже в прямій суперечності з відною Польщі, бо ж Польща без Галичини, Польща, що не стягає від Балтику аж до Карпат, така Польща є ніяка Польща.—(Дем. Пансл., Nachl. III, 261).

Як бачимо, знесення царату і відбудова ду жої Польщі—як успішного валу проти царського деспотизму—були для Маркса й Енгельса в ті часи—коли ще й не було мови про російську демократію—основним постулатом заграничної політики робітничої класи,—постулатом, якому мали підпорядкувати всі дрібніші домагання

демократії і перед яким мусіли уступити на задній план також неозначені панславистичні мрії про негайне визволення всіх слов'ян, без огляду на його здійсненність та загальну європейську ситуацію. Мрії, які практично доводили тоді (і ще довго потім) до спілки австрійських слов'ян із протиреволюцією; не дурно ж сказав Палацкі: „коли б Австрія завалилася, то ми б мусіли її знову створити“... Оцю Ахілеву п'яту всякого, хоч би й „соціалістичного“ (бакунінського) панславізму чудово виказав Енгельс у своїй статті; дарма, що унесений слухним революційним гнівом, він не помітив іще тоді того живого й неминучого, що скривалося під утопічно-реакційною одежею панславистичних мрій — процесу відродження „неісторичних“ слов'янських націй Австрії, могутнім імпульсом до якого стала власне революція 1848 — 9-их р. р.

III

Дальші згадки про Україну знаходимо в Енгельса аж через два роки, а саме в його листі до Маркса з 23.5. 1851. (Гл. „*Dir Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx, 1844 — 1883, von A. Bebel und Ed. Bernstein, Stuttgart 1913, 1. 189 — 191*“). Енгельс ждав іще тоді з певністю оживлення революції — і в зв'язку з цим обговорює в своєму листі евентуальну ролю поляків та польського руху в сподіваному революційному зриві. Він пише Марксові:

„Що більше я роздумую над історією, то ясніше стає мені, що поляки є незосереджена нація (*nation tendue*), яка тільки доти може бути потрібна, як засіб (*als Mittel*), доки сама Росія не втягнена ще в аграрну революцію. (П. м.) Від того моменту не має вже Польща абсолютно ніякої *raison d'être*. Не можна подати ні єдиного моменту, коли б Польща, навіть тільки супроти Росії, репрезентувала з успіхом поступ або робила б що-небудь, що мало б історичне значіння. Росія ж навпаки, є дійсно прогресивна супроти Сходу. Російське панування з усім його лайдацтвом (*Gemeinheit*) є цивілізуюче для Чорного й Каспійського моря та для центральної Азії, для башкирів та татарів, — і Росія прийняла в себе далеко більше елементів освіти (*Bildungselemente*) та особливо індустріяльних елементів, як — по цілій своїй натурі — шляхецько-ведмежошкура (*chevalersk-bärenhäuternnde*) Польща. Про „безсмертність“ Польщі свідчать наочно наполеонські війни 1807 та 1812 р. р. Безсмертним було в поляків тільки їх крикунство без ніякої основи. Додати треба до цього, що найбільша частина Польщі, т. зв. західня Росія (*Westrussland*), то значить Білосток, Гродно, Вільно, Смоленськ, Мінськ, Могилів, Волинь і Поділля зносили від 1772 р. спокійно російське панування, *ils n'ont pas bougé* (вони навіть не ворохнулися), за винятком декількох міщан і шляхтичів там і сям. Четвертина поляків (в тер. державнім розумінню) говорить по-литовськи, четвертина по-русинськи (*Ruthenisch*), мала частина по-білоруськи (*Halbrussisch*, точно: по полу-російськи), а властива польська частина в повній третині згерманізована. Я зрештою переконаний, що при найближчому кравалю ціла польська інсуреція обмежиться на познанських та галицьких шляхтичів... і що претензії тих лицарів... проваляться через нужденність

їхніх чинів (Erbärmlichkeit ihrer Leistungen). Нація, котра може поставити найбільше 20000 до 30000 мужа, не має нічого до говорення“ (hat nicht mitzusprechen)...

Як бачимо з наведеної цитати відношення Енгельса до польської справи тепер — в 1851-му р. — уже доволі змінилося. Приписати цю зміну треба, мабуть, малим розмірам польських виступів у 1848 р., а зрештою „у сильно імпульсивного Енгельса може бути ця зміна пояснена бодай тим, що польська еміграція в тодішньому спорі між демократами й комуністами поставилася на сторону демократів“ (Н. Rjasanoff, K. Marx und F. Engels über die Poenfrage. Grünberg's Archiv VI, 186). Без сумніву Енгельс у своєму листі де-що перебільшує — і далі слушно зазначає Рязанов, що „приватні листи, писані під впливом хвилевих настроїв та особливих умовин годі ставляти на рівні з творами, які були призначені від початку для публичного форуму“. (Ib. 184). Одначе, лист Енгельса є всетаки дуже цінний показчик поглиблення й розвитку точки зору Маркса — Енгельса в польській справі. (Що правда, Марксова тодішня відповідь на Енгельсового листа нам невідома; але розділ про польське питання в статтях, написаних в 1851 і 1852 р. р. для „New York Tribune“ звучить менше ентузіастично й категорично, як статті у „Новій Райнській Газеті“ — Рязанов (ib. 186). Цей розвиток поглядів Енгельса на польську справу ішов, розуміється, в парі з глибокими студіями польської історії та заостреним критицизмом. Примір дає хоч би те місце листа, в якому Енгельс — трохи перегинаючи палицю — говорить про національний склад населення „Польщі“. Одначе, що найцінніше для нас у Енгельсовому листі, то це та прекрасна виразистість, з якою виступають у цьому листі основні мотиви становища Маркса — Енгельса в польській (і взагалі в національній) справі. Домагання відбудови Польщі — як часткове демократичне домагання — підпорядковується справі загальности, революції і ставиться його з точки погляду інтересів суспільного розвитку та класової боротьби пролетаріату. А далі, Енгельс пильно приглядається весь час до другого корінного моменту питання — ситуації, розвитку демократичних і революційних сил у самій Росії. Цим розвитком міряється власне вага й далекосяжність польського питання, а не якими-небудь абстрактними властивостями Польщі або (як „коментує Левинський) — „симпатіями“ творців наукового соціалізму. Це й єсть власне єдино слухна діалектична постановка питання. Постановка, яка відтепер позначатиметься що-раз яскравіше в усіх виступах Маркса й Енгельса в польській справі.

IV

З періоду між 1851-им р. і польським повстанням р. 1863-го знаходимо знову в творах та листуванню Маркса й Енгельса декілька місць, які мають ближче відношення до нашої теми. Так, 2-го XII-го 1856-го р. пише Маркс Енгельсові:

„Що мене зрештою при моїх новіших студіях польської історії цілком переконало на користь Польщі, то це той історичний факт, що інтенсивність та життєздатність усіх революцій від 1789 міряється доволі докладно (zeimlich sicher) по їх відношенню до Польщі.

Докладно можна це доказати у французькій історії. В нашій короткій німецькій революційній епосі, а так само і мадярській, було явно те саме. Із усіх революційних правлінь, включаючи Наполеона 1-го, comité du salut public становить виїмок, але що вони не з слабости, а з „недовір'я“ відмовилися від інтервенції. 1794 закликали вони перед себе employé польських інсургентів та поставили цьому „citoyen“ такі питання: Як це може бути, що Ваш Косцюшко є популярний диктатор, але терпить біля себе короля... Як може бути, що Ваш диктатор не наважується перевести масову мобілізацію (Massenaufgebot) селян зі страху перед аристократами, які не хочуть позбавитися своїх „робочих рук“... Відповідайте. На це змушений був (fand sich genötigt) польський „Citoyen“ змовчати. (Briefweshsel, II, 134—5).

Цитований уступ із Марксового листа цікавий для нас із двох поглядів. По-перше, він показує нам, як незвичайно сумлінно підходив Маркс до проблем робітничої політики: на конкретних даних історії, на досвідах окремих революцій, він перевіряє знову і знову свою принципову тезу про глибоке революційне значіння польської справи. З другого ж боку — Марксів лист свідчить проречисто про критицизм його супроти польських демократів. Те саме говорить нам і дещо раніший лист до Енгельса, з 16/X — 1856 р. Маркс пише:

„Додаю витяг із книжки Мерославского. Ти знаєш, що він не без духа (nicht ohne esprit); однак є там і багацько несправжнього духа. Також багацько одушевленої помпи (begeisterte Salbe), якою „невизнані“ національності викрашають собі своє минуле. Ненависть до Росії, ще більше до Німеччини, до панславізму; і зате вільна конфедерація словянських націй з Польщею як peuple Archimède (архимедівським народом). (Briefwechsel, II, 129).

Як бачимо, Маркс помічає тут у Мерославського подібну риску, яку відзначає пізніше Енгельс у своєму листі (до Маркса) з 17. II. 1869 р. відносно Бакуніна. А саме: для Бакуніна „кваліфікується розв'язання російської держави так, що Великоросія все ще повинна стати центром словянської конфедерації“. — (Briefwechsel IV, 136). Нарешті, — що Маркс не спускав в ті часи з ока різноплемінності давньої Польщі, — свідчить місце із його брошури проти Фогта, де говориться про те, як Росія „анексувала договорами з 1815-го р. найбільшу частину властивої Польщі“. („Herr Vogt“ London 1860, ст. 78).

Однак, безпосередньо Україною — займається тільки Енгельс і то, у періоді перед повстанням 1863 р., тільки один раз, а саме в першому розділі своєї (цитованої вже Левинським) статті п. з. „Німеччина й панславізм“. (Стаття ця була поміщена в „Neue Oder-Zeitung“ 21. IV. 1855 і передрукована Рязановим у збірці „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels 1852 — 62, II, 228 і сл.) Енгельс пише тут:

„Чергове питання, на яке нам слід відповісти таке: як доторкає Австрію (wie ist österreich affiziert) оформлюваний (uniformiert) Росією панславізм? З сімдесяти мільйонів слов'ян, що живуть на схід від Чеського Ліса і Каринтійських Альп, приблизно 15 мільйонів перебуває під австрійським скипетром і то репрезентантів майже кожної відміни слов'янської мови. Богемське або чеське плем'я (6 мільйонів) підпадає

цілком під австрійське панування, польське плем'я, репрезентоване майже трьома мільйонами галичан (Galizier), руське плем'я (der russische Stamm) трьома мільйонами малоросів (червонорусів, русинів) (Malorussen, Rotrussen, Ruthenen) в Галичині та північно-східній Малярщині — єдине руське плем'я поза межами російської імперії, — югославянське плем'я приблизно трьома мільйонами словінців (каринтіїв та хорватів) і сербів, включно з розсіяними болгарами. Австрійські слов'яни розділяються таким чином на дві класи (п. м.): одна частина складається з руїн (п. м.) національностей, яких власна історія (п. м.) належить до минушини і яких сучасний історичний розвиток зв'язаний із розвитком націй відмінної раси та мови. Ці національності (п. м.) вважаються тільки причіпками (п. м.) або німецької або малярської нації і на далі вони ніщо більше не є. До другої (п. м.) класи австрійських слов'ян належать відломи всяких племен, які в ході історії відділено від великого тіла їх націй і яких точка тяготи лежить тому поза Австрією. Так, австрійські поляки мають свій природний гравітаційний центр у російській Польщі, русини в інших, злучених із Росією, малоруських провінціях (п. м.) і серби в турецькій Сербії. Що ці, відірвані від своїх відносних національностей, фрагменти тяжать до свого природного центру, це само собою розуміється (п. м.), і воно ставатиме тим помітнішим, що більш поширяться поміж ними цивілізація, а тому й потреба національно-історичної (п. м.) діяльності. В обох випадках австрійські слов'яни є тільки *disjecta membra*, що змагаються до своєї сполуки або поміж собою або з головним тілом їх особливих національностей. Це є причина, чому панславизм не є російський, але австрійський винахід. (Ges. Schrieften, II. 228 — 9).

Цитована щойно стаття важлива для нас передусім тим, що вона являє собою доволі ґрунтовну ревізію Енгельсової прогнози відносно будучності австрійських слов'ян — з 1849-го р. Факти життя не йшли по лінії цієї прогнози і тому Енгельс, із властивою йому сумлінністю наукового досліджу, обмежує тепер свій висновок про національну нежиттєздатність вже тільки на чехів та словаків, признаючи всім іншим слов'янам Австрії можливість, а навіть неминучість їх дальшого національного розвитку. При цьому, користуючись діалектичним методом, він висловлює блискучу думку про те, що австрійські слов'яни тяжитимуть „до свого природного центру“ тим більше, „що більше поширяться серед них цивілізація“. Що ж до України, то Енгельс визнає тут уже цілком очевидно українців, як окрему націю, відмінну від другого „руського племені“, тоб-то великорусів, а зокрема галицьких українців не ідентифікує під національним оглядом із поляками, як це мало місце в 1849-му р., у „Новій Райнській Газеті“. Енгельс відмежовує „малорусів“ від поляків уже в своєму цитованому нами давніше листі до Маркса з 1851 р. і цілком скептично ставиться уже тоді що до можливості злиття цього „племені“ з польською „національністю“. (Про це свідчать такі слова з листа Енгельса: „Польща не змогла ніколи асимілювати чужі елементи“, уступ, що відноситься по всій правдоподібності не тільки до польських німців та євреїв.

Таким робом звідси вже виступає, — принаймні оскільки ходить про існування української нації — цілком об'єктивна і глибоко річева, як на ті часи, оцінка справи. Оцінка, яку по моїй думці, треба завдячувати ще одній — особливій — обставині.

V

В листуванні Маркса—Енгельса зустрічаємо одне, незвичайно цікаве, місце. „Чи бачив ти — пише Енгельс Марксові — 17. II. 1863 р., — що Бакунін і Мерославські називають один другого брехунами (*sich gegenseitig Lügner schimpfen*) та гризуться (*sich in den Haaren liegen*) за польсько-російські гряниці (п. м.)? Я замовив собі „Колокол“ і думаю знайти там депо ближче про цю справу. Що правда, я муситиму тяжко мозолитись, поки знову засвою собі справу (*ehe ich mich wieder hinein arbeite*) (Briefwechsel, II, 118).

Яку ж власне суперечку між Бакуніном і Мерославським має тут на думці Енгельс? На жаль, у листуванні Маркса—Енгельса немає дальших міркувань про цю справу. В „Колоколі“ ж із 1863-го р. (за перші два місяці) така суперечна нічим не помітна. Замітка Енгельса відноситься видимо до дискусії між російською і польською демократією, яка велася власне перед повстанням 1863-го р. і якої яскраві сліди помітні у річнику „Колокола“ з 1862. Там знаходимо передусім відозву Бакуніна (який власне недавно повернувся з Сибіру) п. з.: „Русским, польским и всем славянским друзьям“. (Колокол, № 122-3, 15. III. 1862). (Відозва, що її цитує у своїй книжці Драгоманів¹), а за ним Лозинський²). У вступі цієї відозви знаходимо, як у колишньому „Поклику до слов'ян“ із 1848-го р. панславистичне, „гегеліанізмом“ закраплене, вщущання: „Вместе с австрийской империей падет без сомнения... империя турецкая, а из развалин двух чудовищных государств возникнут к новой жизни. к широкой свободе, призывники новой цивилизации (п. м.): итальянцы, греки, румены, мажары и все великое, братское возсоединенное славянское племя. Ожила Польша. Воскресает тепер и Россия. Да, время великое“ (Ст. 1021). З другого боку, відозва займається дуже обширно польською справою. Тут ми знаходимо перш усього, аналогічне, як у Маркса—Енгельса, але абсурдно перекинуте на другий бік спостереження: „Пока мы владеем Польшею — пише

¹) „Историческая Польша и Велико-русская демократия“, Женева 1881. В нашій літературі подибується досі два способи оцінки тої книжки; одні її безоглядно хвалять В. Левинський, „Нарис розвитку укр. соц. руху в Галичині“, ст. 30), другі так же безоглядно гудять. Думаю, що ця друга оцінка не цілком і не завше, правильна. Правда, сторонники її покликаються на авторитет Леніна; однак, забувають вони, що Ленін цілком не збирався у своїх „Критичних Замітках“ давати генеральну оцінку всіх сторінок Драгоманової критики, чи навіть всего „драгоманівства“. Ленін ствердив тільки — незвичайно влучно — обмежено націоналістичний характер головних висновків Драгоманова і повне невміння його піднести в своїх міркуваннях до справді революційної, інтернаціоналістичної точки погляду. Але ж із цього ще цілком не виходить, мовби то в книжці Драгоманова не було взагалі й добрих сторін і мов би то всі його міркування були завше тільки „маяченнями націоналізму“.

²) М. Лозинський, „Польський і руський революційний рух і Україна“ Львів.

Бакунін — мы должны оставаться рабами немцев (п. м.), невольными союзниками Австрии и Пруссии, с которыми мы ее преступным образом разделили“. (Ст. 1025). Коли на ділі було як раз навпаки — через свою спілку при поділі Польщі — Австрія і Прусія сталися „невольними союзниками“ царату та запряглись у карету його реакційної політики. Одначе, повертаємося до „польсько-російських грядиць“. Про це пише Бакунін:

„Против необходимости польского освобождения мало кто теперь спорит в России. Во время и после крымской кампании она сделалась очевидною для всякого — сколько-нибудь рассудительного человека...

Вопрос стоит только в том, как освободить ее? Поляки потребуют может быть слишком много. Они не удовольствуются одним Царством Польским, и заявляют исторические притязания на Литву, Белоруссию, даже включая Смоленск, на Лифляндию, Курляндию и на всю (?) Украину¹⁾, включая Киев. Одним словом, захотят восстановить все Польское Королевство в древних пределах.

Я думаю, что поляки делают большую ошибку, ставя вопрос таким образом. Старинное королевство Польское было по преимуществу рыцарским, аристократическим государством. Скажем, пожалуй, демократическим, только в античном смысле — тогда вельмож-магнатов мы назовем аристократиею, вольную шляхту демократиею, а собственный народ, хлопков, теми рабами, черная работа которых была по древнему понятию необходима для существования гражданской свободы. Согласно с этим, в старинное время достаточно было, чтоб в какой-нибудь стране вельможи и шляхта были поляками, для того, чтобы и вся страна считалась Польскою, к какой бы впрочем черный народ не принадлежал национальности. Тогда это было естественно... Но теперь, когда везде народ громко требует воли, возможно ли это? Аристократическая Польша будет ли в состоянии противустать крестьянской России? Возможно-ли будет воссоединение Литвы, Белоруссии, Лифляндии, Курляндии и Украины, если крестьяне (п. м.) литовские, белорусские, лифляндские, курляндские и украинские того не захотят (п. м.)? К чему говорить об исторических, стратегических и экономических границах? Разве, ими можно тронуть и убедить народ? (п. м.). Что им до исторических воспоминаний?... Нет, им нужно другое... им нужны земля да воля. Обернитесь спиной к прошедшей истории, об'явите Хлопскую Польшу, тогда многие из этих племен, а если от Вас Россия отстанет, пожалуй и все, пойдут за Вами. И я еще раз повторяю; я думаю, что поляки ошибаются, когда не спрашивая украинский народ, они вперед присваивают себе Украину, лишь на одном основании исторического права... Ведь панскими программами ни одного хлопа не развевелишь“. (Ст. 1025 — 6, 1027).

Я навів навмисно таку довгу виписку з цієї дуже влучної, можна сказати — блискучої, критики ідеології „історичної“ Польщі з пера Бакуніна. Як бачить читач, Бакунін б'є по шляхецьким претензіям непослідовних польських демократів, здаючи собі добру справу

¹⁾ Як бачимо, неясність тут і в Бакуніна, — бо ж мова йде очевидно лише про правобережну Україну.

з усеї відносности та обмежености їхнього демократизму. Одначе, цим іще не розв'язувалось саме питання. Стаючи на становище відбудови етнографічної Польщі, Бакунін ніяк не доказує здійсненности в даний час його „демократичної „слов'янської конфедерації“, ставлячи цю програму, так би мовити — незалежно від часу й місця, не зважаючи ні трохи на ступінь розвитку згаданих національних рухів і їх здібність бути в тодішній порі бар'єрою проти царату. А в цім власне лежала суть питання, котра була, по моїй думці, рішальним мотивом для польської політики“ Маркса й Енгельса і котра примусила зрештою самого Бакуніна (та Герцена), не зважаючи на всі їхні проти- „польські“ застереження, стати незабаром у один фронт із тими ж, пронятими шляхецькими амбіціями, польськими демократами. Правда, це не значило ще зовсім зрікатися права критики — і „Колокол“ дає про це проречисте свідoctво. Одначе, так воно вже виходило, що домагаючись здійснення справжньої рівноправности народів та дійсно демократичної розв'язки аграрної справи з боку польських інсургентів, Бакунін та Герцен крутилися в порочному колі, домагаючися чогось, що суперечило всій класовій натурі тих інсургентів-шляхтичів¹⁾. Так виходило, що незадовго справдилися достоту злі почування Бакуніна, що „панськими програмами хлопа не розворушиш“...

Що ж відповіла польська демократична течія на таке „dictum“ Бакуніна? В № 146 „Колокола“ (з 1-го жовтня 1862 р.) надруковано на початковій сторінці лист „От центрального народного польского комітета в Варшаве гл. издателям „Колокола“²⁾. Лист цей був результатом переговорів, які велися поміж Герценом і Бакуніном, як репрезентантами руської демократії — і польськими емісарами, що прибули для тої цілі до Лондону (місця видання „Колокола“). Що одначе, поки ще прийшло до переговорів, справа наробила чимало

¹⁾ Боязливість та непослідовність тодішньої польської демократії в розв'язці аграрної справи загально відоме: тут же лежала одна з головних причин невдачі повстання 1863-го р. Що ж торкається національної справи, то слід зазначити, що домагання Бакуніна та Герцена були справді „горохом, киданим об стіну“: Адже ж не було тоді буквально ні одної громадської течії, ні одного впливового польського демократичного політика, який відрікався би недвозначно від історично-польської ідеології. Навпаки, в еміграційному демократичному „Głos i Wolność“ в № 1, з 1. I. 1863, читаємо: *My dzieląc miłosci nie możemy i ojczyznę naszą całą kochamy w granicach, jakie jej Bóg zakreslił, a tradycje historyczne przeszkadzały*. Надрукована там же відозва „Komitetu Emigracji Polskiej do Narodu Polskiego“ говорить ясно: „Jedność narodowa, a więc jedność wszystkich ziemi dawnej Rzeczypospolitej. Вкінці-ж ліво-демократична „Wacznosc“ (№ 4, к. Париж 1862), в статті п. з. „Zywioty rewolucyjne w Rosji“ пише: „Jakie jest nasze obecne zadanie? Wywalczyć całą w granicach przedrozbiorowych Polskę“ (Ст. 7). Дарма, що в тому ж числі, на иншому місці читаємо: „Trzeba było jasno orzec, że nie Polska historyczna zbutwialemi przywilejami... nie rozpusta Saska ani gangrena stanisławowa, a tem mniej zgnile kasty historyczne wskrzesić wypad, ale wypadu podnieść walkę — walkę na śmierć o Polskę ludową“... (Ст. 52). Як бачимо, „Wacznosc“ виганяє „історичні привілеї“ одними дверми, — а другими їх назад впускає. Одначе, тут не треба забувати, в яких часах все те писалось. Підводити всі ті вислови на один щабель із нинішніми анексіоністичними фразами — було би величезною натяжкою“.

²⁾ „Колокол“ видав потім цю декларацію (вкупі з відповіддю видавців „Колокола“ та статтею Герцена: „Русским офицерам в Польше“ і по польськи, екремено брошурою п. з.: „Centralny narodowy komitet polski w Warrzawie i wydawcy „Kolokol“ w „Londonie“. London, Wolna Rosyjska Drukarnia, 1862.

галасу поміж еміграцією і „воззване“ Бакуніна напсувало багато крові—про це свідчить хоч би велика польська брошура в відповідь Бакуніну п. з.: „Michał Bakunin i jego odezwa do przyjaciół rosyjskich i polskich. Przez Litwiną“—(Париж 1862), ¹⁾ а далі й замітка в № 144-му „Колокола“ п. з.: „Ответ Г. Поляку на статью и письмо“. В замітці тій іде власне мова про бакунівську відозву, проти котрої рішив був запротестувати листом до „Колокола“ якийсь ображений адгерент „історичної Польщі“. Вкінці, й сама таки декларація польського національного комітету згадує про факт суперечок. Там, після відступу про аграрну справу, читаємо:

„Переходим ко второму вопросу. Вы и в нем увидите, что нет предполагаемой разницы в воззрении на право свободных народов располагать своей судьбой“.—Якою дипломатичною „гакуваністю“ визначалося оте „нет“ польської декларації, бачимо зараз у другому реченні, де говориться (цитую за перекладом Лозинського):

„Ми (цеб-то польський нарід) були позбавлені політичного існування насильно. Ми цього насильства ніколи не признавали й не можемо признати. Тому ми не признаємо ані нових грянців, ані правительств, основаних на руїнах нашої свободи. Для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина, та, яка полягає в злучі Польщі, Литви й Русинів (Руссинов) (п. м.), без всякої гегемонії котрогось із трьох народів. Виходячи з тої точки погляду, ми змагаємо до відбудування Польщі в давніх її межах (п. м.), лишаючи народам, що живуть у тих межах, тоб-то литовцям та русинам повну свободу оставатись у союзі з Польщею або устроїтись по своїй волі“. (Лозинський, ор. сі. 24). І далі: „Висказавши спосіб думок наших у нашій програмі, ми висказуємо його й тепер одверто, шире, без усякої задньої думки і, повторюємо, що ми даємо повне заповнення нашої поваги до повноправности народів злучених із Польщею та страдущих у купі з нею... Вимагати від нас, на основі прав, які ми признаємо в інших народів, не прямувати до віднови Польщі в давніх межах—значить вимагати від нас признати поділи і зректись сили, яку дає справі нашої свободи союз трьох народів, злучених у одну цілість“. (10).

Як бачимо, плутанина та суперечності в відозві „центрального народового комітету польського“ аж впадають в очі. Звичайно, польські демократи мали повне право домагатися від литовців, біло-

¹⁾ Справді дивовижна брошура — писана „демократом“, який не виліз іще ані трохи з давньої шляхецької шкіри. — Автор розпливається в компліментах Бакунінові, але-ж соціалізм Бакуніна — це для нього свого роду Аркадія в перспективі, шкода, що з одним скраїним для всіх мундиром і з калюжою крові в дотатку (ст. 17). Що-ж торкається бакунівського „воззвання“, то Литвія признає, Бакунін з усією властивою йому шляхетністю і енергією, картаючи учинені над нами насильства. Признаючи Польщі всі права на вольність, закликає до її визволення: „Чого-обіч тих wyrazów wysokiej szlachetności. jest znowu nowyrozbiór Polski? Ст. 14). А на питання „Бакуніна“: „Może Polacy na Królewstwie Kongresowem nie poprzedstana? Może zapotrzebują przedrozbiowowych praw“ — він відповідає просто з моста: „Dziwna zaiste naiwnosc!“ (Ст. 31). Do Smolenska, Kurlandji, arorosji, naj-mniejszej nie mamy pretensji, ale do polski takiéj, jaka była przed rozbiowem, z Litwa, Wolyniem, Poddem i Ukraina po Dniepr, wszelkie mamy prawo“. (Ст. 50). Адже-ж, давня Польща це спільна всім своїм дітям отчизна, а тому „Литва и Русь“ не мають права відділятиє від неї, морально озов'язані ділити її долю. (Ст. 47).

русів, українців і т. д., щоб ті йшли разом із ними проти царату і тим робом справді заслужили своє визволення у одвертій, слухній боротьбі. Розуміється, тут немає рації ні на йоту Драгоманів та Лозинський, котрий рекламує для цих народів во ім'я „чистої демократії“ право... на нейтральність, тоб-то на таку чи іншу підмогу царатові. Одначе, повертаючись до становища польських демократів. — чому б не було йти до боротьби відразу з гаслом дійсно свободного союзу, чому треба було проголошувати наперед відбудову історичної Польщі й тільки після цієї відбудови, так собі, додатково, як грушку на вербі обіцувати „свобідне рішення“... А потім, ці дивовижні рахункові „кунштпіки“ (з яких слухно кпив собі Драгоманів), що Польща = Польща + Литва + Україна, що $x = x \pm y + z$, мимо того, що y і z не рівняються зеру¹⁾...

Одначе Бакунін та Герцен погодилися й на таку платформу (що приносить їм, розуміється, тільки честь²⁾). І так, у редакційній замітці „від видавців Колокола“ у тому ж 146-му ч. читаємо: „Тот русский, который и на этом основании не подаст руки дружбы полякам, тот не любит свободы“.

Що-правда, цілковитою ця згода все таки не була і обі сторони на себе далі кривилися.

Суперечка про „російсько-польські грѣниці“ майже не притихала — і це, на мою думку, була обставина, яка спонукувала Енгельса, — без огляду на його ненависть до царату та реакційного „панславизму“ (з якої мусила з природи речі виникати й деяка своєрідна „предиспозиція“ до польських інформаційних джерел) — ставитись з загостренням критичизмом до тверджень польських демократів відносно цих власне „грѣниць“ та взагалі відносно справ народів, які жили поміж Польщею й властивою Росією. Не могли пройти безслідно під цим оглядом також живі досвіди польського повстання 1863-го р.

Вибух цього повстання розбудив у Маркса й Енгельса великі революційні сподівання. „Що ти кажеш до історії з Поляками?“ — пише Маркс Енгельсові 13. 11. 1863. „Одно є певне, що ера революції тепер (знову) отворилася в Європі. І загальне положення справ є корисне... Сподіймося, що лава тим перекотиться зі Сходу на Захід“... (N. Rjasanoff, K. Marx und Fr. Engels über d. Polenfrage, 189—90). Енгельс же відповідає 17. II. 1863, що „коли ці прекрасні хлопці (ganz famose Burshen) — тоб-то поляки — продержаться ще до 15 березня, то тоді вибухне вже в цілій Росії і тоді шанси перемоги майже переважатимуть над шансами поразки“. (Ib. 190) Одначе, події в Польщі розвинулися далеко не в такому корисному напрямі. — І так в листі Енгельса до Маркса з 8. IV. 1863 читаємо:

„Боюся, що польська справа йде недобре. В королівстві вже мабуть відчувається таки поразку Лянґевича і коли литовський рух, по-перше він поширюється поза межі конгресової Польщі і по-друге тут беруть більшу участь селяни, а ближче Курляндії рух стає

¹⁾ Справедливо говорять Драгоманів про „софістику“ в декларації Варшавського Комітету, — софістику, „которая тем петальнее, чем более она была искренна“ (Истор. Польша..., ст. 128).

²⁾ Цього не розумів власне Драгоманів, а за ним і Лозинський.

прямо аграрним, — коли цей рух не матиме дуже добрих успіхів і не оживить наново руху в Королівстві, то я не бачу вже великих шансів“. (Briefwechsel, III, 124). А в листі з 11 VI. 1863 Енгельс пише Марксові:

„Справа в Польщі останніми часами вже мабуть не йде так добре. Рух у Литві та Малоросії є очевидно слабкий (п. м.), а інсургенти в Польщі також мабуть не поступають“... Що мене найбільше дивує, так це те, що в Великоросії не вибухає ніякий селянський рух. Польське повстання мабуть тут рішуче некорисно впливає (Ib. 134).

Як бачимо, в обох листах займається Енгельс питанням про територіальне поширення польського повстання на Литву й Україну. В першому листі він відзначає, як факт першої ваги, ту обставину, що власне на „окраїнах“ Польщі рух набирає характеру яскраво „аграрної революції“, в другому ж листі констатує безсилість повстанчого руху „у Литві та Малоросії“. Явища, поміж котрими був безсумнівний зв'язок і котрі прямо торкали до висновку, що тут якраз треба й шукати одної з головних причин невдачі повстання. Тоб-то, в оцій „панській програмі“ польських інсургентів, які не зуміли в час правильно поставити національної, і головним чином, аграрної справи.

Характерну згадку про це знаходимо в листі Маркса до Енгельса з 7. XI. 1864. „Бакунін — пише він — каже Тебе поздоровити. Він сьогодні від'їхав до Італії... Відносно польського руху він говорить... Поляки провалилися завдяки двом умовинам, завдяки впливові Бонапарта, і по друге, завдяки зволіканню польської аристократії прокламувати від самого початку ясно та недвозначно селянський соціалізм“. (Briefwechsel, III, 191). Маркс що-найменше не суперечить думці Бакуніна, — бо не дає тут від себе ніяких коментарів. А в листі Маркса до Енгельса з 1. II. 1865 знову виступає подібна думка. Маркс розказує про засідання Ради Інтернаціоналу з 31. I 1865. „Далі — пише він — був тут висланник зв'язку „Literary Society“, поляків (аристократів), через котрого ці панове, у зв'язку з майбутнім мітингом у польській справі урочисто запевнюють, що вони є демократи і що кожний поляк тепер є демократ, бо аристократія надто змаліла й тому мусіла б одуріти, щоб не признати, що реставрація Польщі неможлива без селянського повстання. Чи ці люди (Kerls) вірять в те, що балакають, чи ні, — у всякому разі остання лекція мабуть не пройшла для них безслідно“. (Briefwechsel, III, 213).

Лекція, у якій мимовільним знаряддям царату — у великій мірі з вини самої польської шляхти і завдяки класовій обмеженості тодішніх польських демократів — стало почасти й українське та білоруське селянство¹⁾.

¹⁾ Про тодішню українську інтелігенцію читаємо в Драгоманова:

„Интересно, что легкая струйка сочувствия польскому восстанию на Украине проявилась в кружке украинофилов на левом берегу Днепра, ... где нет поляков — тогда, как на правом берегу все, что сознавало себя украинским, было противно этому восстанию“. („Ист. Б.", 139 — 40).

Пор. замітку в... 171 „Колокола“ з 1863-го р. (ст. 1407) звернену проти заяви харківських студентів („В том и поступала ошибка Ваша, что Вы не хотите понять, что с свободой Польши связана неразрывно свобода и Вашей родины Украины и нашей — России“).

VI

Переходжу тепер до статтів Енгельса, в яких подибуємо найобширніші з усіх його згадок про Україну. Це серія статтів (з статті) (п.з. „До редактора Commonwealth-a.— „Що мають спільного робочі класи з Польщею“), яка появилася від 24. III. до 5. V. 1866 в англійському часописі „The Commonwealth“ і яку недавно (в 1916-му р.) передрукував М. Рязанов в „Grünberg's Archiv“, (6 річник, ст. 212—219)¹⁾. Ці статті написав Енгельс (на прохання Маркса) в проти-вагу прудоністичній противопольській агітації, в якій, — як пише Маркс до Енгельса з 1. I. 1866, — „знайшли панове руські (die Herren Russen) найновішого союзника“. (Briefwechsel, III, 288).

Про що ж власне йде мова в Енгельсових статтях із „Commonwealth-a“? Цитую тут Рязанова:

„В першій статті виказує Енгельс, що заґряничну політику робітничих клас від початку самостійного робітничого руху можна резюмувати в декількох словах: відбудова Польщі. Потім звертається він проти Прудона, та його учнів і виказує докладно, чому Росія, мимо співвини Прусії й Австрії, є все таки головний винуватець поділу Польщі. Енгельс закінчує зформулюванням умов, при яких Росію, як націю, можна буде ставити зокрема від царату. Коли російська робітничка класа прийме політичну програму і коли в цій програмі буде зазначене визволення Польщі, тоді залишаться вже тільки правління царів „under indictment“ (під осудом).— У другій статті полемізує Енгельс проти твердження, буцім-то домагання відбудови Польщі зводиться до признання бонапартистичного „Principe des nationalités“ (принципу національностей). Він доказує історично, що навпаки — цей принцип є російський винахід та уґрунтовує різницю поміж принципом національностей і „старим демократичним та робітничим становищем, по якому всі великі європейські нації (не „національності“ п. м.) мають право на незалежне та окремішне існування“.— В третій статті займається Енгельс принципом національностей в приложенні його до Польщі. (Grünberg's Archiv, VI, 195—6).

Для нашої теми якраз ця треття стаття Енгельса має найбільше значіння. Подаю її тому цілу в перекладі:

„Доктрина національностей застосована до Польщі. Субота 5 мая 1866 р. Польщу, як майже всі європейські країни, заселяють народи різних національностей. Головну масу населення, ядро її сили, без сумніву творять властиві поляки, котрі говорять польською мовою. Але від 1386 р. Польща була злучена завсіди з Великим Князівством Литви, котре становило аж до останнього розбору Польщі 1794 р. інтегральну частину польської республіки. Велике Литовське Князівство було заселене дуже різнородними расами. Північна провінція

¹⁾ Статті ці переведені досі лише на польську мову, а саме в кінці: „Marx—Engels—Liebknecht, Odbudowanie Polski (zbiór artykułów o kwestyi polskiej), Lwów 1904. Рязанов зазначає лише друге видання, яке появилось у Варшаві 1910. З цього польського перекладу з 1904 р. подає де-кілька відступів про Україну М. Лозинський у своїй брошурі: „Маркс—Енгельс—Лібкнехт про відбудування Польщі“. Львів 1906 р., додаваючи від себе цілий ряд націоналістичних „полемічних“ заміток.

над Балтиком була в посіданню властивих литовців, — нарід, що говорить мовою, яка різниться цілком від мов його слов'янських сусідів; цих литовців підбили (здебільшого) в великій мірі германські емігранти (пришельці), котрим (в свою чергу) знов же заважко було вдержати свої власні краї проти литовських великих князів. Далі на полудні і на схід від сучасного Королівства Польщі живуть білоруси (White Russians), які говорять мовою, щось поміж польською і російською, але ближчою до останньої і, вкінці, полудневі провінції заселені т. зв. малоросами, котрих мову вважають тепер найкращі авторитети цілком відмінною від великоруської (від тої мови, котру звемо звичайно російською) (and finally the southern provinces were inhabited by the so-called Little Russians, whose language is now by best authorities considered as perfectly distinct from the great Russian (the language we commonly call Russian).

Тому, як люди говорять, що коли вимагається відбудування Польщі, то тим самим апелюється до принципу національностей, — то ці люди не знають, про що вони балакають, бо реставрація Польщі означає відбудування держави, яка складалася б із найменше чотирьох різних національностей.

Коли стара Польська держава була в такий спосіб створена через унію з Литвою, де була тоді Росія? Під копитами монгольського переможця, котрого Поляки й німці злученими силами 150 літ тому назад викинули аж далеко поза Дніпро. Треба було затяжної боротьби, заки вкінці великі князі московські стрясяли з себе монгольське ярмо та розпочали сполучення дуже різнородних князівств Великої Росії в одну державу. Однак цей успіх, здається, тільки побільшив їм амбіцію. Як тільки Константинопіль припав туркам, зараз великий князь московський посадив на своєму гербі двоголового орла візантійських володарів та заявив свої претензії, як їх наслідник та будущий местник, — і відтоді, як відомо, руські прямували до того, щоб завоювати Царгород, — город царя, — як вони по своєму звуть Константинопіль. Тоді багаті рівнини Малої Росії збуджували в них заборчий апетит; та поляки були в той час дужі, — а завше були вони хоробрий народ і знали не тільки як самим боротись за своє власне, але також, як відплачуватися; на початку 17 століття вони держали навіть Москву через кілька років у своїх руках.

Ступнева деморалізація пануючої аристократії, брак сил до розвитку середньої класи і безнастанні війни, винищуючи країну, зломали вкінці міць Польщі. Країна, що держалася цупко феодалного суспільного ладу, в той час, коли всі її сусіди йшли вперед, формували в себе середню класу, розвивали промисл і торгівлю та створювали великі міста — така країна була засуджена на руїну. Без сумніву, аристократія зруйнувала Польщу, зруйнувала її цілковито; а зруйнувавши, вони (аристократи) почали лаяти себе, закидаючи один одному, що його виною це сталося та продавали себе і свій край чужинцям. Польська історія від 1700 до 1772 р. є тільки літопис російського підбою польської держави, можливого тільки через продажність шляхти. Російські вояки були майже без перерви окупантами краю, а польські королі, якщо самі не були добровільними зрадниками, то в найкращім випадку були під п'ятою руського

посла. І так далеко йшла ця гра, і так довго вони її вели,— що як Польщу вкінці розібрано, то не було ніякогісінького протесту в цілій Європі і справді люди були здивовані тим тільки, що Росія була така великодушна та віддала таку велику пайку Австрії і Прусам.

Спосіб, яким цей розбір був проведений, є особливо цікавий. Тоді, в ті часи, була в Європі освічена „публична опінія“. І хоча часопис Times не з'явився ще був до фабрикації цього артикулу, то існував уже той рід публичної опінії, який був створений величезним впливом Дідро, Вольтера, Руссо та інших французьких письменників XVIII століття. Росія завжди знала, яка вага лежить у тому, щоб мати за собою по змозі публичну опінію, і Росія старалася теж її мати. Двір Катерини II-ої стався головним центром освічених мужів доби, „спеціально французів. Найбільш освічені принципи підносила їм імператриця та її двір і такий мала успіх в їх отуманюванні, що Вольтер та багато інших співали гимни в честь „Семіраміди Півночі“ та величали Росію як найбільше прогресивну країну на цілому світі¹⁾, вважаючи її батьківщиною ліберальних принципів, передовиком релігійної телеранції.

Релігійна толеранція — це було слово, потрібне для того, щоб знищити Польщу. Польща була завжди незвичайно ліберальна в релігійних справах; гляди азіль, який там знайшли євреї в той час, як переслідувано їх по всіх частинах Європи. Більша частина населення в східній провінції належала до грецької віри, коли поляки самі були римо-католиками. Значна частина цих греко-католиків (православних) була примушена в XVI в. визнати верховність папи і їх названо уніятами, але численні зісталися вірними своїй старій грецькій вірі під кожним поглядом. Вони були переважно кріпаками,— пани їх були майже всі римо-католики,— а по національності були вони малоросами. (They were principally the serts, their noble masters being almost all Roman Catholish, they were Little Russians by nationality). Тепер же — російське правительство, котре не толерувало в себе дома ніякої іншої релігії, окрім грецької та карало відступників єретиків, як злочинців; правительство, яке підбивало чужі нації та анестувало чужі провінції направо й наліво і яке тоді саме прямувало до скріплення кайданів на російських кріпаках — те саме російське правительство скоро звернуло до Польщі в ім'я релігійної толеранції, бо мовилося, що Польща гнобить православних; воно звернулося до Польщі в ім'я принципу національностей, бо східні її провінції заселявали Малороси, і тому повинні бути втілені до Великої Росії; і в ім'я права на революцію, яка б озброювала кріпаків проти їх панів. Росія зовсім не дріб'язкова у вибиранні своїх засобів... (and in the nome of the right of revolution arming the serts against their masters, Russia is not at all scrupulous in the selection of her means). Говориться про війну клас (класову боротьбу), як про щось крайнє революційне; та ж Росія таку війну (боротьбу) насадила (викликала) в Польщі майже сто літ тому, і хороший примір класової боротьби це був, коли російські

¹⁾ Пор. К. Marx: „Herr Vogt“, London 1860, стр. 76:

„Die Wendung Russland als Schutzherrn des Liberalismus und nationaler Bestrebungen zu verschreiben ist nicht neu. Katharina II. wurde von einer ganzen Schaar französischer und deutscher Aufklärer als Fahnenträgerin des Fortschritts gefeiert“.

жовніри з малоросійськими кріпаками пішли спільно палити замки польської шляхти, тільки на те, щоби приготувити російську анексію, тільки на те, щоб по переведенню цієї анексії, ті ж самі російські жовніри загнали знову кріпаків під ярмо їхнів панів.

Все те було роблене в ім'я релігійної терпимости, бо принцип національностей не був тоді модерний у Західній Європі. Але цим впливано на малоросійських селян у тому часі і це грало велику роль в польській політиці. Першою та найважливішою амбіцією Росії є злука всіх руських племен під царем, котрий сам зве себе автократом всеї Росії (самодержец всероссийский),—а до цих племен вчислює вона білорусів та малорусів. І щоб доказати, що амбіція її не пішла задалеко, вона була дуже обережна, щоб не анексувати більше провінцій, як тільки Малоросію та Білоросію; залишаючи край, заселений поляками і навіть частину Малоросії (Східню Галичину) для своїх спільників.

А як же нині стоять справи? Більша частина провінцій,—прилучених 1793 і 1794 Австрією та Прусами,—знаходиться тепер під правлінням російським, під назвою Королівства польського, і час від часу повстають між поляками надії, що коли вони піддадуться російській супрематії та зречуться усіх претензій до старих литовських провінцій, то можуть сподіватися нової злуки всіх інших польських провінцій та реставрації Польщі з російським імператором, як королем. І коли під сучасний критичний момент Австрія та Прусія дістають удари, є більше як правдоподібне, що війна буде вестися вкінці не задля анексії Шлезвіг-Гольштайну Прусією, або Венеції Італією, але радше для анексії австрійської і що-найменше частини пруської Польщі Росією. Стиль про принцип національностей в польській політиці.—Фрідріх Енгельс“.

Додаймо тепер іще для повноти один уступ із II-ої статті Енгельса,—уступ, що займається знову „принципом національностей“.

....„Хоч яка плітка ця штука („Принцип національностей“),—але щоб придумати її, треба було бистрішого ума, як Люї Наполеон. Принцип національностей—такий далекий від цього, щоб бути бонапартистичною інтервенцією на користь воскресення Польщі—є ніщо інше, як російський винахід, щоб Польщу знищити. Росія забрала більшу частину старої Польщі під покришкою принципу національностей, як ми це дальше побачимо. Ця ідея має вже більше, як 100 літ, і Росія використовує її нині кожної днини. Що ж таке є панславизм, як не примінення Росією, із точки погляду російського інтересу, принципу національностей до сербів, хорватів, русинів (Ruthenes), словаків, чехів та інших залишків замерлих слов'янських народів в Туреччині, Угорщині та Німеччині?“ (Grünberg's Archiv, VI, 216).

Чим же цікаві власне для нашої теми обі, процитовані щойно, Енгельсові статті?

Передусім—в статтях тих виявляється дуже виразно сам спосіб підходу Енгельса до проблеми народів, які були так або інакше втягнені в орбіту російської та польської політики. Енгельс міряє так би мовити визвольні рухи цих народів їх відношенням до царату та „російсько“-польської боротьби. Так повстає

блискуча оцінка тайних пружин і методів заґрянничної політики царату (тут особливо в її приміненню до давньої Польщі),— тема, якою займається потім Енгельс ширше та загальніше в своїй знаменитій статті про „заґрянничну політику російського царату“. Тут саме і лежить сила Енгельсового підходу,— підходу, який давав в той час єдиною надійне мірило для актуальної „заґрянничної політики“ робітничої класи та яскраво просвітлював пружини панславізму, і реакційну роль тих рухів, що, по волі чи не поволі, тягнулися в його хвості. Одначе, підход цей мав, на мою думку, також деякі від'ємні риси; він міг і навіть мусів нераз вести до заслабкого відмічування, а навіть мимовільного занедбування другої сторінки питання,— а власне самих отих національних рухів, їх умовин та їх справжньої основи. І так стається, що бичуючи немилосердно всю ганебність і перфідію заґрянничної політики царату, Енгельс мовби не бачить історичної законности українського, білоруського і т. д. руху, які власне завдяки тій своїй законності і могли бути використовані царатом. Що демаскує реакційні зазіхання панславізму, він наче-б впадає у тон „Нової Райнської Газети“ супроти „решток зашмерлих слав'янських народів у Туреччині, Угорщині й Німеччині“, не визначаючи тої живої основи цих рухів, яка виявлялася в процесі їх історичного відродження. А тимчасом, як нам відомо з попереднього, Енгельс давно перед тим, ще в 1855-му р., був переконаний про історичну будучність великої більшости слов'янських народів,— в тому числі й народу українського, з якого обличчям і минулим— як показує стаття в „Commonwealth-i“,— він був так докладно, як на ті часи, ознайомлений. З другого боку помічається і тут іще подекуди одностороннє освітлення фактів, джерелом яких була певне фальшива інформація польських демократів. Покликуюся на свідокство Драгоманова, якому певно годі в даному випадку відмовити авторитету: „Герцен— пише він— верил польским патриотам, которые утешили себя, будто и Гонту с Зализняком подняла „гайдамачущая императрица“ и будто галицийскую резню 1846 г. устроил Меттерних“... („Историческая Польша и великорусская демократия“, Женева, 1882 р., ст. 225)¹).

Де-що подібне трапилося, як ми бачили, в обох випадках, і Енгельсові²). Одначе в ті часи, часи глибокого сну національного

¹) Пор. „Michał Bakunin i odezwa jego do przyjaciół rossyjskich i polskich przez Litwina“ стор. 43.

„Від часів Катерини, яка роздавала свячені ножі для нищення шляхти, до Меттерніха і австрійського цісаря, всіх засобів ужито, щоб загидити польський елемент в очах народу.

Порівняй також у Драгоманова:

„Петровская администрация... в Малороссии старалась эксплуатировать в свою пользу нерасположение черни против казачьей старшины... (Ист. П., 44).

²) Як вражати мусить в порівнанню з далекозорними міркуваннями Енгельса з 1866-го р.,— те, що писала про Україну Р. Люксембург в р. 1918-ім. Цитую: „Український націоналізм був у Росії чимсь цілком иным, як хоч би чеський, польський або фінський націоналізм; це була чиста вигадка (Schrulle), каприз (Fatzkei) кількох тузінів дрібноміщанських інтелігентів, без найменших основ у господарських, політичних або духовних умовах краю, без усякої історичної традиції, бо Україна ніколи не творила нації або держави, немає ніякої національної культури, окрім реакційно романтичних віршів і не була в стані статися політичним

українського руху від такої неточної аналізи навіть трудно було вберегтися, особливо людині, що стояла далеко осторонь од справи, як Енгельс. Зате ж прямо вражати нас мусить та категоричність, з якою говорить Енгельс у своїй статті в „Commonwealth“ про національну окремішність українців „Малоросії“ і східної Галичини від руських та поляків. Без сумніву, на ті часи (1866 р.) — це була велика далекорість і „добрий історичний нюх“...

Переходжу до дальших згадок Енгельса про Україну; їх подібуємо знову аж у статті п. з. „Soziales aus Russland“, яка була поміщена в часописі „Volksstaat“ (1875, № 36 і д.) і надрукована потім окремою книжечкою. (Липськ, 1875). Стаття присвячена полеміці з руським соціалістом Ткачовим що до характеру та перспектив майбутньої російської революції. України там торкається Енгельс тільки зовсім принагідно.

І так, обговорюючи значіння польського руху для розвитку революції в Росії, Енгельс пише: „Унутрі самої російської держави існують елементи, які працюють кріпко для її зруйнування. Першим таким елементом є поляки. Але діяльність поляків територіально обмежена. Вона обмежується на Польщу, Литву та Малорусь; властиве ядро російської держави, Великоросія, для неї майже замкнена“. Ст. 4 книжки. Тут Енгельс дає також принагідно ближче означення Великорусі — Росії:

„З цього виходить — каже він, — що коли в дальшому буде мова про Росію, то під цим треба розуміти не цілу російську державу, а тільки виключно Великоросію, тоб-то територію, якої грانیчними губерніями на заході (westlichste Gouvernements) є Псков і Смоленськ і на полудні Курськ та Вороніж“. (Ст. 5).

Вкінці дрібну згадку про Україну знаходимо іще на ст. 12-й, де Енгельс зазначає, що „в західній Європі“, включно з Польщею та Малоросією, ця спільна власність (землі — мова іде про російський „мір“) стала на певному шаблі суспільного розвитку оковою (Fessel), перепорою (Hemmschuh) сільської продукції і була більше й більше

тілом (ein politisches gebilde), як би не похресний подарунок „права народів на самовизначення“. Р. Люксембург, посмертна брошура „Die russische Revolution“, ст. 95—6).

Дивовижна поверховність в устах такого глибокого революційного мислителя, як Р. Люксембург. Розуміється, українські шовіністи закричать і тут про „польський націоналізм“, тим більше, що Р. Люксембург доволі досадними словами характеризує їхніх героїв (Schuffterle Lubinski). — Одначе, чим все таки пояснити цей дивовижний випад Р. Люксембург? Нічим иншим, як її великим доктринізмом у нац. питанню взагалі, її нерозумінням ролі національно-визвольних рухів у добі імперіялізму. Яку глибоку рацію мав Ленін, закидаючи Р. Люксембург, що вона „завалоє хоробу з хорої голови на здорову“, що зі страху перед націоналізмом пригноблених націй вона губить з очей деколи далеко гірший націоналізм націй пригноблюючих.

З рештою вислів Р. Люксембург не є ніяким „припадком“. Адже ж іще в 1908 р. писала вона в своїй праці п. з. „Kwestja narodowosciowa i autonomja“:

„Jedyna narodowoscia, reprezentujaca kulturalnie warunki niezbedne do sprza. wowania funkcji antonomji krajowej jest na terenie Litwy i Rusi istotnie ludnosc polska (sic!) jak zywiec miejski i zywiec inteligencji („Przeglad Socjalno-Demokratyczny“, 1908, ст. 808). Дарма, що в тій же праці, наводячи статистичні дані про шкільництво в Галичині, вона подає цифру 2340 польських і 2090 українських шкіл. Але ж цілком можливо, що Р. Люксембург вважала українців Галичини якимось своєрідним окремішнім народом... (Про це свідчило би підчеркування слабости українського націоналізму в Росії — у її брошурі з р. 1918-го).

усувана. В Великоросії навпаки (т. зн. у властивій Росії) вона аж до сьогодні вдержалася“...

До своєї давньої теми—використування російським царатом рухів українського селянства—повертається Енгельс, скільки я знаю, ще двічі. І так, у своєму відомому листі до Бернштайна з 22. П. 1882, листі, що займається югослов'янським повстанням в Герцоговині та Кривошці, він пише;

„А як же визволює цар? Запитайтеся малоруських селян, яких Катерина також наперед визволила з-під „польського пригнічення“ (покришка: *religія*), просто, щоб їх потім анексувати“ (Fr. Engels, Briefe an Ed. Bernstein, 1916, ст. 57).

Широко займається Енгельс ще раз тим самим питанням у згаданий вже мною статті п. з.: „Die auswärtige Politik des russischen Zarentums“. Статтю цю написав Енгельс для першого російського соціал-демократичного часопису „Соціалдемократ“ (Rjasanoff, op. cit, 204) і передрукована вона була пізніше в теоретичному органі німецької соціал-демократії „Die Neue Zeit“ в 1890-му р. (VII річн.). Тут пише Енгельс,

„Передовсім Польща в повному розвалі, шляхецька республіка, що спиралася на висисання та пригнічення селян, з конституцією: яка унеможливлювала всяку національну (значить тут: вседержавну—пр. моя) акцію і через те робила край явною добиччю сусідів. Від початку століття жила вона, як говорили самі поляки, безладом (*Polska nierządem stoi*); цілий край обсаджувало безпереривно та скиталося по нім чуже військо, котрому він служив як нічліг та господа (*karczma zajezdna*, казали поляки), в якій одначе воно (військо) з реґулі забувало платити. Петро Великий руйнував уже систематично цей край; його наслідникам треба було ще тільки докласти рук. І для тої цілі мали вони зрештою ще й покришку, завдяки принципові національностей“. Польща не була гомогенною країною. В ті часи, як Великоросія дісталася під монгольське ярмо, знайшли Білорусь та Малорусь охорону перед азійською навалюю в цім, що обидві вони злучилися в т. зв. литовську державу. Ця держава об'єдналась потім добровільно з Польщею. Від того часу, наслідком вищої цивілізації поляків, білоруська та малоруська шляхта сильно сполонізувалися; також присилювано в часах єзуїтського панування в Польщі в 16 ст., православних русів (*Russen*,—мова йде розуміється не про великорусів) Польщі до злуки з римською церквою. Це дало великоруським царям бажану покришку (*willkommeneu Vorwand*), рекламувати колишню литовську територію, як національно-руський, але пригнічуваний поляками, край,—хоча що-найменше малоруси, на думку найбільшого з живих славістів, Міклошича, говорять не звичайним російським діалектом (*keinen bloss russischen Dialekt*), але окремішною мовою,—дало також покришку вмішуватися в характері оборонців грецької віри на користь уніятів, хоч ці вже давно помирилися зі своїм відношенням до римської церкви“. (*Die N. Zeit*, VIII, 148). Вибух французької революції був новим щасливим випадком для Катерини. Не маючи ніякої причини боятися поширення революційних ідей аж до Росії, вона бачила тут тільки нову нагоду посварити між собою європейські держави, щоб Росія дістала вільну руку... так була приєднана тепер майже ціла Білорусь і

Малорусь до Великої Росії". (Ст. 151). „При смерті Катерини мала вже Росія більше, ніж міг жадати найбуйніший національний шовінізм. Все, що руським звалося — за виїмкою невеликого числа австрійських малорусів — стояло тепер під скипетром її наслідника, котрий з повним правом міг себе тепер називати самодержавцем всіх русів". (Ст. 151—2).

Як бачимо, стаття Енгельса, поскільки йде мова про Україну, не дає по суті — в порівнянні з статтею в „Commonwealth-i“ нічого нового. Нова хіба вказівка про колонізацію української шляхти, та подробиці про унію. Енгельс іще більш визначно стверджує тут національну окремішність українців і міркування його про історію України в XVIII ст. держані в тоні найповнішої об'єктивності.

Скільки мені відомо, місце з статті про „загрянничну політику царату" — це остання згадка про Україну, яку можна подібати в писаннях Енгельса.

VII

Зупинюся ще наприкінці над питанням історичної Польщі. Як ми бачили, в своїй статті у „Commonwealth-i" (1866) Енгельс висловлюється ще за відбудовою Польщі в її давніх, перед-поділових границях. Однак, з другого боку, він уже віддавна (від 1851) — (всупереч поглядам величезної більшості польських демократів) — був переконаний про національну окремішність (від поляків) тих народів, що мали б увійти в склад отої майбутньої багатомовної польської держави. Також, як знаємо з попереднього, не були для него тайною вперті суперечки, які велися власне з приводу „історичної" Польщі поміж польською і руською демократією. Якже ж пояснити тоді оцю, на перший погляд, ніби „суперечність", що іще в 1866-му р., після невдачі польського повстання, Енгельс стоїть на становищі реставрації Польщі з 1772?

Ніяк інакше, ніж загальними принципами пролетарської „загрянничної політики", як їх ставили тоді Маркс і Енгельс. Таким принципом було передусім повалення, а коли ні, то бодай як найбільше знесилення царату, — тої головної підпори всієї європейської реакції. Чому — пише Маркс у 1866-му р. підіймають робітники Європи це питання (про визволення Польщі)?.. Аристократія й буржуазія добачають у темній азійській потузі своє останнє пристановище проти походу робітничої класи. Цю потугу можна зробити нешкідливою тільки тоді, коли Польща буде відбудована на демократичній основі. (Rjasanoff, op. cit. 196¹). Розуміється,

¹) Цитований уступ — це перший пункт 9-ої статті еляборату, виготовленого Марксом для нарад першого (Женевського) конгресу „Міжнародної Асоціації Робітників" в 1866-му р. Дальші два пункти такі:

б) В сучасному зміцненому стані середньої Європи й зокрема Німеччини, більш як коли-небудь потрібно мати демократичну Польщу; від її існування залежатиме, чи Німеччина буде передньою стражею „святого альянсу", чи союзником республіканської Франції. Робітничий рух буде постійно гальмований, як не буде розв'язана ця велика європейська справа.

в) Зокрема ж є обов'язок німецької робітничої класи взяти на себе ініціативу, бо Німеччина є співвинна у поділі Польщі".

„тільки Польща селянської демократії, яка б одночасно з досягненням національного існування провела аграрну революцію, тільки незалежна Польща з балтійським побережжям та гирлами польських рік, може бути непереможною проти російського царизму“ — коментує Рязанов Маркову статтю про Польщу в Н. Р. газеті“ (Ів. 183 — 4). Таким чином, домагання відбудови великої Польщі впливає безпосередньо з постулату непримиримої боротьби проти царату (а не з якого небудь дивного сентименту до анексіонізму польської шляхти, або з німецьких національних інтересів“, як переконує в серйоз своїх читачів Левинський). Звичайно така „велика Польща“ була б складалась „що-найменше з чотирьох різних національностей“ і була б окуплена часовим поневоленням українців, білорусів, литовців і т. д. Одначе, часткові змагання демократії повинні були підпорядковуватися інтересам цілості. Тим більше, що й сам національний литовський, білоруський, український рух або ще взагалі не існував, або знаходився щойно в своїй зародковій стадії. В таких умовах не могла революційна демократія Європи числитися з фантастичними бакунівськими планами про негайне визволення всіх слов'ян у великій слов'янській конфедерації¹⁾. І вкінці — що тратили українці, білоруси, литовці, позбуваючись цар-

Цілий пункт цитує в своєму памфлеті Левинський, — але тільки на те, щоб додати зараз же карколомний, тупо-націоналістичний висновок:

„Ясно в цій резолюції, як на долоні, що в першій мірі інтерес Німеччини (!) руководив Марксом, коли він старався провести домагання відбудування Польщі на конгресі Міжнародної Асоціації Робітників. Ясно те, що він боронить цього домагання не з принципу права кожного народу на незалежність, а тільки з практичної потреби (!), то є з огляду на імперіялізм Росії. А щоб німецький інтерес, в ім'я якого рекламує Маркс відбудування Польщі, не впадав надто в очі (!) він згадує теж, і то в заголовку резолюції, про потребу признання принципу самовизначення і то єдино з огляду на імперіялізм Росії“ („Соц. Інтернаціонал“, Ст. 78 — 9).

„Ясно, як на долоні“: „Марксист“ Левинський не зрозумів тут навіть А — В — С становища марксизму в національному питанню. Вся його „критика“ — це просто класичний зразок опортуністичної плутанини; бо ж власне оця „практична потреба“, тоб-то розв'язка всякої національної справи завжди з погляду інтересів суспільного розвитку й класової боротьби пролетаріату — й відрізняє марксизм від буржуазного лібералізму. Тепер уже не дивуємся, що Левинський робить з Маркса німецького націонала, а імперіялізм царату мусить ставити в лапки...

¹⁾ Влучно з'ясовує це N. Weber (O. Bauer) у своїй статті з 1908-го р. п. з. „Elemente unserer auswärtigen Politik (Der Kampf, 1908, Ст. 54 — 5):

„Після зламання могутності царату демократія збиралася побудувати свою власну систему на основі національного принципу. Історичні державні утворі мали впасти. На їх руїнах мала повстати нова і з'єднана Німеччина, Італія Польща, Малярщина... Що, правда, поза тою системою опинилися цілі неісторичні, нації Росії, Австрії, Малярщини та Балканського півострова. Але ж, вони були ще цілком вилучені від усякого політичного та культурного життя, як латиші, литовці, малоруси в Росії; або вони були — як противники змагань за своє визволення історичних націй, союзниками реакції, прим., чехи і русини в Австрії, хорвати, словаки та румуни в Малярщині; або являлися нерегулярним військом царської армії, висуненими наперед стежами в російській завойовницькій війні, як слов'яни балканського півострова.

Бражає в цій цитаті тільки дивовижна термінологічна плутанина відносно українців, які виступають як двоїста нація: як „малоруси“ в Росії та „русини“ в Австрії. Зрештою, слід би зазначити, що не всі з „малих“ неісторичних націй були справді малими; трудно це сказати і про українців і про білорусів, коли величину їх міряти численністю поляків або малярів. Але це тут дрібниця.

ського ярма в користь демократичної (а такою вона Марксові й Енгельсові уявлялась) Польщі? Тільки гірші кайдани...

Однаке „було б помилкою думати, що в бігу часу, від 1844 — 5 р.р., коли оба приятелі розпочали свою спільну теоретичну роботу, аж до смерті Маркса (1883) і... Енгельса (1895), їх погляди на польську справу залишилися незмінними“. (Rjasanoff, 175 — 6). Навпаки. В відношенню Маркса й Енгельса до Польщі можна виразно відзначити два періоди:

Перший період — коли єдиним внутрішньо-російським союзником європейського пролетаріату в його боротьбі проти царизму був шляхецько-демократичний польський визвольний рух і коли найуспішнішим засобом для знесення Росії треба було вважати створення великої Польщі як часової бар'єри проти царської деспотії. (До цього періоду треба вчислити й статті Енгельса з „Commonwealth-a“, коли він ставляє ще суспільство Росії, а не тільки сам царат „під осуд“ за поневолення Польщі) — і другий період, після паризької комуні, коли в самій Росії повстає нарешті революційний рух, який із часом що-раз міцнішає та що-раз дужче підмулює царат. „Прокляття, осуд, яке поклали Енгельс і Маркс 1866 р. на російський нарід, тепер пропадає... Польська справа сталася такою російською справою, а не виключно німецькою, як досі“. (Rjasanoff op. cit. 202). Тепер уже польський рух тратить що раз більше своє особливе, виключне революційне значіння — і на місці шляхецької демократії приходить надійніший та постійний борець: інтернаціональний пролетаріат російської держави.

Ясно, що питання відбудови Польщі та її границь грає тепер уже цілком іншу роль. І коли в часах перед паризькою комуніою Маркс та Енгельс висловлювалися ще за історичною Польщею (стаття Енгельса з 1866, промова Маркса¹⁾ „бар'єра з 20 мільйонів героїв перед Азією“ (на польському святі, 1867, резолюція Жабіцького і Бобчинського²⁾ тамже), то скільки мені відомо, годі стрінуту вже такі вислови в пізніших писаннях обох вчителів. Зрештою, такі вислови були б уже в 80 — 90-их р.р. анахронізмом та історичною несправедливістю; бо ж прокидався уже тоді явно з свого важкого, вікового сну поневолений український народ до свідомого історичного

¹⁾ Драгоманів займається теж політикою Маркса в польській справі. І так, він розказує про бенкет в честь повстання 1831, який відбувся 1875 р. в Лондоні: „Ряд речей відкрили чтением заурядного заявления К. Маркса и Енгельса о „необходимости независимости Польши“, как одного „из основных камней освобождения европейского пролетариата (...)“ („Ист. П.“, ст. 310 — 11).

Націоналістичний випад проти Маркса, оте комплектне нерозуміння „загрянничної політики“ 1-го Інтернаціоналу досить характерні для Драгоманова.

²⁾ Це дуже характерна резолюція. В ній говориться дослівно: „Поляки, які тут зібралися, щоб святкувати роковини їхнього повстання, заявляють, що вони вірно стоять при маніфесті польського національного правительства з 22 січня 1863... Цей маніфест зніс усі привелеї, робив селян вільними власниками землі, проголосив вільність і рівність перед законом усіх мешканців, без усякої різниці. Вони (поляки) твердо переконані, що власне це є єдиний засіб, який дає змогу ставити опір ганебним спробам московського царя розкласти польське суспільство на фрагменти різних клас, релігій та рас“... (VI, 197).

Як бачимо, навіть найлівіші з поляків (Бобчинський був загрянничним секретарем Інтернаціоналу) не вміли тоді ще позбутися історично-польських пересудів...

буття, до рівноправної участі в дієвій боротьбі культурних націй. А з першими починами українського соціалізму — пропадало, розуміється, і те прокляття, яке робило досі українську народну масу сліпим знаряддям царської, чи цісарської реакції.

Вустами Подолинського¹⁾ зголошувала нова, робітничо-селянська Україна — своє право на історично-самостійне існування...

¹⁾ На жаль, в нас так мало вісток про цього предтечу українського марксизму. А власне Подолинський був першим українцем, яким зацікачувалися Маркс і Енгельс (гл. їх переписку з 1882 р. Briefwechsel. IV, 499 — 502) і першим українським співробітником теоретичного органу „Die Neue Zeit“, де була поміщена в 1 річнику його більша праця п. з.: „Menschliche Arbeit und Einheit der Kraft“ (Ст. 413 і д., 449 і д.).